ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО
ФАКУЛЬТЕТ ДОШКІЛЬНОЇ, ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ ТА МИСТЕЦТВ
ІМЕНІ ВАЛЕНТИНИ ВОЛОШИНОЇ

КАФЕДРА ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

ДИПЛОМНА РОБОТА

на тему: ФОРМУВАННЯ ТОЧНОСТІ Й ЛОГІЧНОСТІ МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Студентки 2 курсу МБПДЗ групи
Освітньої програми Початкова освіта.
Дошкільна освіта
Спеціальності 013 Початкова освіта
Галузі знань 01 Освіта / Педагогіка
Ступеня вищої освіти магістра
Гавриленко Наталії Володимирівни

Науковий керівник: **Комарівська Н.О.,**
доцент, кандидат філологічних наук

Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Голова комісії _____ _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

Члени комісії _____ _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

_____ _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

_____ _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

Вінниця – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП ……..……..3

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ……..…..8

1.1. Мовленнєва культура як пріоритетний напрямок мовної освіти……..8

1.2. Лінгвістична інтерпретація комунікативних якостей мовлення……..16

1.3. Формування мовленнєвої культури як методична проблема…….....24

РОЗДІЛ ІІ. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ТОЧНОСТІ Й ЛОГІЧНОСТІ МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ……...……..32

2.1. Стан сформованості у молодших школярів точності й логічності мовлення (дані констатувального експерименту)……32

2.2. Лексико-семантичні вправи для формування точності й логічності мовлення……..... 40

2.3. Розвиток комунікативних ознак на уроках зв’язного мовлення…..…… 48

ВИСНОВКИ ……..……. 56

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ …...…….…….. 60

ДОДАТКИ ……...…….. 68

ВСТУП

ХХІ століття поставило перед освітою нові вимоги. Людство помітно змінює орієнтації в бік демократії, піднесення авторитету особистості. Впроваджується стратегія прискореного розвитку освіти, що забезпечить розвиток особистості, її самоствердження та самореалізацію. На цьому наголошує Національна Доктрина розвитку освіти України в ХХІ столітті [48].

Серед ключових компетентностей Нової української школи виділено «Спілкування державною (і рідною у разі відмінності) мовами», яка передбачає: «Уміння усно і письмово висловлювати й тлумачити поняття, думки, почуття, факти та погляди (через слухання, говоріння, читання, письмо, застосування мультимедійних засобів). Здатність реагувати мовними засобами на повний спектр соціальних і культурних явищ – у навчанні, на роботі, вдома, у вільний час. Усвідомлення ролі ефективного спілкування» [51, 11]. Початкова освіта як складова частина загальної середньої освіти спрямована на всебічний розвиток молодших школярів та повноцінне оволодіння ними всіма компонентами навчальної діяльності.

Культурне мовлення не тільки основа духовного життя нації, а й честь її та гідність. У національному відродженні нашого народу, в розвої самобутньої української культури, складовою якої є рідна мова, багато важить рівень мовленнєвого спілкування, зокрема культури усного і писемного мовлення [22]. Однак мовленнєва культура не є вродженою властивістю людини, її потрібно повсякчасно формувати й розвивати.

Головне завдання початкового етапу навчання української мови – формування комунікативних умінь, що передбачено Державним стандартом початкової загальної освіти, розробленим згідно із Законом України «Про загальну середню освіту». Державний стандарт передбачає всебічний розвиток та виховання особистості через формування в учнів повноцінних мовленнєвих умінь, навичок, бажання і вміння вчитися. Поряд з функціональною підготовкою за роки початкової освіти діти мають набути достатнього особистого досвіду культури спілкування і співпраці у різних випадках

діяльності [19, 11].

Школа – це простір життя дитини. Тут вона не готується до життя, а повноцінно живе, і тому вся діяльність навчального закладу вибудовується так, щоб сприяти становленню особистості як творця і проектувальника власного життя.

У молодших школярів навчальна діяльність формується шляхом набуття особистого досвіду культури поведінки в соціальному оточенні, співпраці у різних видах діяльності. Входження молодших поколінь у глобалізований динамічний світ, у відкрите суспільство підносить роль життєвої й соціальної компетентності.

Освіта XXI століття – це освіта для людини. Її стрижень – виховання особистості, яка здатна до самоосвіти й саморозвитку, вміє критично мислити, опрацьовувати одержані знання і вміння для творчого розвитку. Концепція загальної середньої освіти вказує на те, що слабким місцем нашої школи є несформованість у частини учнів достатньої життєвої компетентності.

Основна мета курсу української мови – забезпечити розвиток, удосконалення умінь та навичок усного мовлення. Вивчення рідної мови уже в початкових класах створює значні можливості для розвитку соціальних навичок учнів, насамперед – уміння спільно працювати в парах, в невеличких групах. Необхідно виховувати у дітей самоповагу і повагу до інших, уміння дати оцінку роботі інших або висловити з цього приводу критичні зауваження, змінити свою думку в разі переконливих аргументів інших учасників спільної роботи.

Мовно-літературна освітня галузь передбачає опанування молодшими школярами української мови як засобу спілкування та пізнання. Змістові лінії мовної освіти «Взаємодіємо усно», «Взаємодіємо письмово» передбачають формування та розвиток умінь слухати, говорити, читати та писати [18, 6]. Вони передбачають розвиток усного і писемного мовлення учнів, їхнє вміння користуватися мовою як засобом спілкування, пізнання, впливу.

З цією метою розвиваються, удосконалюються усні види мовленнєвої діяльності, якими учні певною мірою оволоділи в дошкільному віці (слухання, розуміння, діалогічне, монологічне мовлення).

Отже, сьогодні, як ніколи, зростають вимоги держави до мовленнєвої діяльності її громадян, питання мовної політики посідають все вагоміше місце в культурній політиці України.

Однак висока мовленнєва культура – не природжена властивість людини. Досягти її можна лише цілеспрямованою і послідовною роботою. Культуру мовлення треба виховувати і в сім'ї, і в масовій мовній практиці. Цій почесній справі покликані служити художня література, телебачення, дошкільні заклади, але насамперед школа. І особливе місце тут відводиться початковій ланці освіти. Недарма В. Сухомлинський зазначав, що кожний учитель початкових класів передусім словесник [59, 96].

На вчителя початкових класів покладено високу громадянську відповідальність за навчання і виховання дітей, за засвоєння ними основ знань, у тому числі й норм української літературної мови. Викладання усіх предметів, і особливо рідної мови, у 1-4 класах повинно становити не просто сам по собі навчально-виховний процес, а й турботу, зорієнтовану на формування дійсно високої мовленнєвої культури. Це розуміють і вчені-методисти, і вчителі-практики. Проте у методичній літературі питання формування основ мовленнєвої культури в учнів початкових класів ще не знайшли належного висвітлення. Маємо лише окремі публікації загальнометодичного характеру (Н. Бабич, В. Трунова, Г. Демченко, Н. Дзюбишина-Мельник, М. Леонова, Л. Ніколенко, І. Пелипейко, М. Пентилюк, М. Стельмахович, М. Челішвілі). В основному переважають праці прикладного характеру, або опис передового досвіду (Т. Левченко, Л. Мовчун, Г. Олійник, Н. Гавриш, К. Дідух).

Таким чином, актуальність нашого дослідження – формування основ мовленнєвої культури під час вивчення української мови в початковій школі, визначається реальним фактом: відсутністю узагальнено-систематизованого викладу основних положень про формування мовленнєвої культури учнів молодшого шкільного віку в педагогічній і методичній літературі, а також достатньо низьким з огляду на завдання національної школи рівнем володіння державною мовою учнів 1-4 класів.

Об’єкт дослідження – процес формування культури мовлення учнів

початкової школи.

Предмет – зміст і форми роботи з формування ознак точності й логічності мовлення під час вивчення української мови.

Мета дослідження – дослідити особливості процесу формування основ культури мовлення дітей молодшого шкільного віку та запропонувати методичні матеріали з проблеми дослідження.

Гіпотеза – якщо спрямувати вивчення всіх мовних явищ у функціонально-стилістичний аспект, систематично й послідовно звертати увагу на такі ознаки, як точність і логічність, то значно підвищиться мовленнєва культура молодших школярів, їхня загальна мовленнєва компетентність.

Завдання дипломної роботи:

– охарактеризувати теоретичні засади формування основ мовленнєвої культури;

– вивчити стан проблеми дослідження в науці та шкільній практиці;

– здійснити діагностику рівнів сформованості точності й логічності мовлення молодших школярів;

– описати особливості роботи з формування мовленнєвої культури під час вивчення української мови учнями початкової школи та розробити дидактичні матеріали, які б сприяли формуванню культури мовлення, точності й логічності.

Методи дослідження: аналіз лінгвістичної, психолого-педагогічної та методичної літератури, аналіз шкільних програм і підручників, спостереження, вивчення передового педагогічного досвіду вчителів, експериментальне дослідження, аналіз результатів учнівської діяльності.

Апробація основних положень дослідження відбувалась у процесі експериментальної роботи в школі, шляхом участі в науково-практичних конференціях. За матеріалами дослідження опубліковано статті:

1. Гавриленко Н. Формування точності мовлення молодших школярів під час вивчення теми «синоніми» / Н. Гавриленко // Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти : збірник матеріалів ІІ Міжнародної науково-практичної

Інтернет-конференції (Вінниця, ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 3 березня 2020 р.) / за ред. О.А.Голюк ; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, факультет дошкільної, початкової освіти та мистецтв імені Валентини Волошиної. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. – Вип. 9. – С. 122-125.

2. Гавриленко Н. Мовленнєва культура як пріоритетний напрямок мовної освіти / Н. Гавриленко // Перші кроки на ниві наукових досліджень : зб. матеріалів Всеукр. студентської інтернет-конференції «Освітній процес початкової школи: досвід, проблеми, перспективи», (м. Умань, 19-20 квіт. 2020 р.) / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини, Ф-т початкової освіти [та ін.] ; [голов. ред. Комар О. А.; редкол.: Кравчук О. В., Грітченко Т. Я., Лоюк О. В. [та ін.]. – Умань, 2020. – С. *19-23.*

Дипломна робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1. Мовленнєва культура як пріоритетний напрямок мовної освіти

Основними завданнями, які стоять сьогодні перед загальноосвітньою школою, в тому числі перед її початковою ланкою – формувати освічену творчу особистість, подбати про фізичне та моральне здоров'я, забезпечити пріоритетний розвиток людини.

Виклики часу зумовили розроблення Концепції «Нова українська школа» – документа, який вимагає розробки нових методологічних підходів культурологічного спрямування, в центрі яких – формування духовної особистості, нарощування культурного потенціалу суспільства. Саме з цих позицій Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття) [18] пов'язує підвищення результативності виховного впливу сьогодення, що передбачає посилення уваги до сукупності факторів, які зумовлюють цей процес, зокрема організацію взаємин за допомогою комунікативних засобів.

Сучасний етап розвитку початкової мовної освіти характеризується пошуком ефективних способів формування мовленнєвої культури, комунікативної компетентності молодших школярів. У зв'язку з цим одним з напрямків мовного розвитку учнів початкової школи є навчання їх правильній літературній мові й культурі спілкування, підвищення мовної культури і засвоєння основних норм української мови.

У зв'язку з цим основна мета класоводів полягає в сприянні мовленнєвому розвитку учнів, які б уміли змістовно, зв'язно, стилістично грамотно висловлювати свої думки. У Державному стандарті початкової освіти виділяються вимоги до обов'язкових результатів навчання, що визначаються з урахуванням компетентнісного підходу до навчання [19]. В основу цього підходу покладено ключові компетентності, до яких належить: «вільне володіння державною мовою, що передбачає уміння усно і письмово

висловлювати свої думки, почуття, чітко та аргументовано пояснювати факти, а також любов до читання, відчуття краси слова, усвідомлення ролі мови для ефективного спілкування та культурного самовираження, готовність вживати українську мову як рідну в різних життєвих ситуаціях» [19, 1].

Отже, головним напрямком у розбудові національної школи на сучасному етапі є мовленнєвий розвиток. Важливість такого акценту є незаперечною, адже з розвитком мовленнєвої сфери тісно пов'язаний розвиток усіх психологічних процесів і розумових здібностей людини, її самоусвідомлення в суспільстві. Таким чином, протягом навчання в початковій школі зазначена вище мета реалізується в процесі формування національно свідомої мовної особистості.

Питанням формування мовної особистості присвятили свої праці лінгвісти (І. Білодід, Л. Булаховський, Ф. Буслаєв, В. Виноградов, І. Вихованець, Ю. Караулов, Л. Мацько, О. Потебня, Л. Щерба), педагоги (О. Савченко, О. Сухомлинська, А. Хуторський), психологи і психолінгвісти (Б. Баєв, Л. Виготський, І. Зимня, О. Леонтьєв, О. Лурія, І. Синиця), лінгводидакти (Н. Бабич, О. Біляєв, А. Богуш, Л. Варзацька, М. Вашуленко, Є. Голобородько, Т. Донченко, В. Мельничайко, Г. Михайловська, М. Пентилюк, В. Сухомлинський, О. Хорошковська, Г. Шелехова) та ін.

Термін «мовна особистість» увійшов у вжиток наприкінці XX – початку XXI століття. Його впроваджують в життя як необхідність формування сучасної людини, що зможе реалізувати себе в комунікації, навчиться креативно мислити, активно спілкуватиметься.

Ю. Караулов характеризує мовну особистість як людину, яка має певні здібності й характеристики для того, щоб створювати та сприймати мовленнєві висловлювання (тексти). Він подає модель мовної особистості, яка складається з трьох рівнів між собою взаємопов'язаних: вербально-семантичного (лексикон особистості); мовно-когнітивного (знання та уявлення про світ); мотиваційного (цілі, мотиви настанов, що пов'язані з правилами комунікації) [5, 238]. Рівні, що запропонував Ю. Караулов надзвичайно важливі для формування комунікативної компетентності учнів.

М. Пентилюк називає мовну особистість як носія мови, який «добре

володіє системою лінгвістичних знань (знає мовознавчі поняття і відповідні правила), продукує мовленнєву діяльність, має навички активної роботи зі словом, дбає про мову і сприяє її розвитку» [52, 85]. На думку вченої, мовна особистість повинна мати набутий людиною мовний досвід, прагнення втілювати його в комунікативний простір, палке бажання розвитку української мови загалом.

Науковець Л. Мамчур у статті «Розвиток мовної особистості – пріоритетний напрям сучасної лінгводидактики» зазначає: «Сучасне розуміння проблеми розвитку мовної особистості зумовлює переосмислення навчання української мови в основній школі, де змінюються акценти із засвоєння знань із теорії мови на формування життєво необхідних умінь їх використовувати» [42, 105]. Основну мету навчання української мови в школі науковець розглядає: «в площині формування комунікативної компетентності учня, його здатності до ефективного спілкування за допомогою вербальних і невербальних засобів, творчого розвитку в комунікативній взаємодії» [42, 105].

Таким чином, мовна особистість – це високоосвічена людина, яка володіє високим рівнем мовної, мовленнєвої спроможності, духовності та культури і здатна втілювати їх в суспільну діяльність для досягнення успішного спілкування та поставлених життєвих цілей. Вона повинна знати лінгвістичні одиниці, щоб змогти реалізувати їх в усному та писемному мовленні, знати предмет й тему висловлювання, знати, як поводитися в процесі спілкування.

З того, чи усвідомлює людина себе мовною особистістю, починається її культура мовлення й мови. М. Пентилюк зазначає: «Досконале володіння мовою, її нормами в процесі мовленнєвої діяльності людини визначає її культуру мовлення» [52, 4]. У суспільстві, де носії державної мови переймаються тим, яке їхнє мовлення, чи правильно вони пишуть і спілкуються, як їхню мову сприймають в суспільному середовищі та за межами держави, може зародитися й розвиватися свідома мовна особистість.

Таким чином, культура мовлення безпосередньо пов'язана з соціологією і психологією не лише в плані вироблення моделей, зразків мовленнєвої поведінки, а й щодо формування мовленнєвої свідомості.

Мовна ситуація в Україні великою мірою залежить від того, як саме вивчається українська мова в загальноосвітній школі. Сучасні підходи до навчання української мови великого значення надають розвиткові усного та писемного мовлення, мовленнєвій культурі особистості.

Виклики часу вимагають оновити методику навчання української мови. Державна мова виходить на горизонти міждержавного спілкування, саме тому необхідно дбати про диференційований підхід до дефініції найменших, середніх і поглиблених знань та умінь з української мови.

Виховання мовної та мовленнєвої культури – пріоритетний напрямок роботи з дітьми молодшого шкільного віку. Він включає освоєння дітьми рідної мови як засобу національної самосвідомості, привласнення культурно-історичного досвіду народу, загальнолюдських цінностей. Українська мова виступає як знаряддя діалогічного спілкування дітей з дорослими і однолітками, базис формування мовної особистості, володіє такими якостями, як свобода поведінки, ініціативність, активність, компетентність, емоційність.

В основі змісту неперервної мовної освіти (дисципліна «Українська мова») лежить комунікативно-практична ціль: учні мають засвоїти мову як засіб самовираження і спілкування, а не як певну сукупність правил граматики і правопису, лінгвістичних понять [47]. Для того, щоб користуватися багатствами рідної мови, учні повинні не лише запам’ятати схеми розборів, структурні типи і моделі речень тощо, а й розуміти закономірності їх функціонування, знати соціальні, ситуативні й контекстуальні правила, яких дотримуються носії мови. Принциповою ознакою якісно нового навчання мови повинно стати те, що молодші школярі повинні навчитися думати і розуміти суть мовних явищ, самостійно орієнтуватися в проблемах. А головна увага має бути приділена всебічному мовленнєвому розвитку учнів. Основна мета навчання української мови – формування особистості, яка володіє вміннями і навиками вільно, комунікативно виправдано користуватися мовою. А для цього треба забезпечувати єдність мовної освіти і мовленнєвого розвитку.

Відповідно до мети мовної освіти в Україні, державно-освітнього стандарту з української мови, з урахуванням принципів єдності навчання,

виховання і розвитку гуманітаризації й демократизації освіти процес навчання учнів мови повинен містити три компоненти: лінгвістичний, етнокультурознавчий і методологічний [57].

Лінгвістичний компонент передбачає включення всіх мовних рівнів і пов'язаних з ним власне мовних понять. Учень повинен оволодіти фонетико-орфоепічними, лексичними, словотворчими, орфографічними, граматичними і стилістичними нормами літературної мови, виробити життєво необхідні мовленнєві уміння і навички, тобто набути мовної компетентності [57].

Етнокультурознавчий компонент повинен формувати суспільну культуру дитини, сприяти ознайомленню з культурними набутками рідного народу і людства в цілому та розвитку духовної та естетичної сфери особистості, виховання патріотизму, моральних переконань тощо [57].

Цей компонент повинен бути інтегративним за своїм змістом. Йдеться передусім про широке використання на заняттях з мови елементів народознавства, пов'язаних з історією, культурою, звичаями й побутом українського народу, кращих зразків українського фольклору і художнього письменства. Це ж стосується етики, естетики, музики, образотворчого мистецтва тощо.

Слід не забувати, що українська мова є скарбницею не тільки української ментальності, а й загальнолюдських морально-етичних цінностей, і це благодатний матеріал для виховання дитини під час вивчення нею рідної мови. Сучасна українська літературна мова має засвоюватися дітьми як етична й естетична цінність і як засіб досягнення гармонії етичного і естетичного, раціонального й емоційного.

Методологічний компонент передбачає цілеспрямований розвиток культури мислення. Він включає: 1) оволодіння узагальненими методами і прийомами мислительної діяльності (спостереженням, експериментуванням, моделюванням, формуванням висновків); 2) формування процесу творчої діяльності: самостійного переносу знань і вмінь у нову ситуацію бачення об'єкта, його нової функції тощо [57].

Цей компонент повинен знайти вираження в системі завдань –

проблемно-пізнавальних, проблемно-ситуативних, трансформаційних, конструктивних, творчих, що сприятиме цілеспрямованому інтелектуальному розвитку особистості.

Отже, мовна освіта особистості повинна базуватися на 3-х вихідних позиціях: грамотність, лінгвістичне мислення і національно-мовна свідомість.

Таким чином, шкільний лінгвістичний курс передбачає відповідно до державних освітніх стандартів, що теорія мови поступається місцем мовленнєвій практиці. Крім міцних наукових знань в учнів повинна бути сформована мовленнєва компетенція.

Неперервна мовна освіта, починаючи із спілкування в сім'ї і закінчуючи фаховою освітою, повинна бути спрямована на виховання мовної особистості, на те, щоб вона бажала створювати україномовне середовище в своєму оточенні, прагнула удосконалювати культурне спілкування повсякчас.

Слід визначити, що проблема «мова і культура» – багатогранна. У базову освіту введено поняття культури мовлення, проте воно є спрощеною формою названої проблеми (наприклад, ставиться вимога знати правильні слововживання чи граматичні форми). Поряд із цим існує ширше поняття культури мовлення, що охоплює загальний культурний рівень мовця – знання ним національної і зарубіжної культур, уміння в досконалій літературній формі спілкуватися, несучи з мовою відповідний психокультурний контекст.

Саме тому Державна національна програма «Освіта. Україна XXI століття» одним із пріоритетних напрямів реформування виховання називає формування високої мовної і мовленнєвої культури, досконале оволодіння українською мовою [18, 22].

Отже, одне з головних завдань вчителя сьогодні – сприяти підвищенню культури мовлення, яка є показником рівня культури думки. А щоб говорити і писати добре, правильно, треба вміти добирати в конкретній ситуації спілкування найвдаліші, найдоречніші мовні засоби. Необхідно спонукати дитину прагнути виробляти мовну майстерність, якій властиві образність і творчість. Систематично працюючи над словом, структурою речення вдосконалюються уміння особистості перетворювати думку на слово.

Однією з основних вимог до особистісних результатів засвоєння основної загальної освіти є формування комунікативної компетентності в спілкуванні та співпраці з однолітками, дітьми старшого і молодшого віку, дорослими в процесі освітньої, суспільно корисної, навчально-дослідницької, творчої та інших видів діяльності.

Комунікативна компетентність – одна з найважливіших якісних характеристик особистості, що дозволяє реалізувати її потреби в соціальному визнанні, повазі, самореалізації та допомагає успішному процесу соціалізації [6].

Таким чином, компетентність відображає підготовленість людини до виконання певної діяльності й включає не тільки когнітивні (навички, знання), а й некогнітівні (мотивацію, ціннісні орієнтації, етичні установки і т.д.) компоненти.

У мовленнєвій діяльності науковці розрізняють мовну і мовленнєву компетенції, а в мовленнєвій компетенції – лексичну, фонетичну, граматичну, діалогічну та комунікативну.

За М. Пентилюк, мовленнєва компетенція охоплює систему мовленнєвих умінь (вести діалог, сприймати, відтворювати і створювати усні та писемні, монологічні й діалогічні висловлювання різних видів, типів, стилів і жанрів тощо), що слугуватимуть учням для спілкування в різних ситуаціях. «Мовленнєва компетенція кожної особистості виявляється у виробленні вмінь користуватися усною і писемною літературною мовами, багатством її виражальних засобів залежно від мети висловлювання та сфери суспільного життя» [53, 9].

Спілкування у комунікативній формі є особливим видом інтелектуальної мовленнєвої діяльності, мовленнєвої компетенції школярів, оволодіння спеціальним потенційним апаратом. Насамперед учні мають засвоїти такі поняття: мова та мовлення, усне й писемне мовлення; стилі мовлення; монологічне й діалогічне мовлення; текст як результат мовленнєвої діяльності; його ознаки; тема та основна думка тексту; абзац та мікротеми в тексті; типи мовлення (типи текстів); опис предмета; опис місцевості; опис стану природи;

розповідь, роздум; поєднання в тексті різних типових фрагментів.

Необхідно забезпечувати якнайбільшу мовленнєву активність дітей: чим більше вони говорять на уроці, тим він ефективніше. У початковій школі потрібно застосовувати ігрові прийоми навчання: дидактичні, ігри з текстами та діалогом, ігрові вправи, ігрові життєві ситуації спілкування, в яких молодший школяр виступатимете в ролі активного мовця.

Таким чином, виходячи з вимог чинних програм з української мови як рідної найактуальнішим залишається завдання виховати мовну особистість – людину, яка любить і шанує рідну мову, володіє її виражальними багатствами, користується нею, дбає про її збереження і розвиток. Сучасна українська літературна мова має засвоюватись учнями як етична й естетична цінність і як засіб досягнення гармонії етичного й естетичного, раціонального й емоційного, що беруть участь у формуванні особистості. Основне поняття етики – добро, основне поняття естетики – краса у шкільному курсі навчання української мови мають утілюватися через цілісну систему шляхів, способів, мовних ситуацій, прийомів і засобів.

Цьому сприяють психолінгвістичні передумови засвоєння мовної і мовленнєвої культури, які передбачають [36]:

– знання орфоепічних, орфографічних, лексичних і граматичних норм сучасної української мови;

– володіння стильовими, жанровими і стилістичними засобами виразності;

– чуття фонетичного ладу і граматичної природи української мови;

– сприймання мови як мистецького явища;

– культуру володіння усною і писемною мовою (правильність, точність, логічність, багатство і різноманітність засобів, чистота, доречність, виразність, емоційність);

– культуру конкретних мовних ситуацій і колоритів – інтимного, дружнього, грайливого, офіційного, урочистого.

Таким чином, навчання мови у школі має бути приведене у відповідність з вимогами життя, повинне формувати вміння використовувати набуті знання і

досвід для засвоєння нових знань та розв’язання практичних завдань.

Для цього слід передусім звернути увагу на такі моменти:

1.Раціонально співвідносити комунікативну орієнтацію та свідому систематизацію мовного матеріалу.

2.Під час навчання мови залучати учнів до активної розумової та мовленнєвої діяльності, виробляти в них уміння спостерігати й логічно, точно оформляти свої висновки.

3.Рівень знань з мови оцінювати не тільки за чітким формулюванням правил, а за вмінням висловити власну думку, аргументувати її і довести на прикладах мовних фактів.

1.2. Лінгвістична інтерпретація комунікативних якостей мовлення

Культура мовлення – це дотримання норм літературної мови, а також використання її виразних засобів відповідно до мети і ситуації спілкування. Культура мовлення дає оцінку якості мови в цілому або оцінку окремих його рівнів і форм прояву. На початку XXI століття в термінологічному апараті галузі усталилися два основних категоріальних поняття – норма літературної мови і комунікативні якості мови. Якщо проблематику норми, нормування вчені вивчають активно і термін «літературна норма» має стійку дефініцію, то поняття «комунікативні якості мови» функціонує без чіткого термінологічного визначення.

А. Васильєва досліджувала критерії мови; С. Єрмоленко, Л. Мацько [22], Н. Бабич [6] – комунікативні ознаки мовлення; Л. Струганець [57] – комунікативні якості мови; Ф. Бацевич [2] – комунікативно-риторичні якості мовлення.

Культура мовлення – це система вимог, регламентацій стосовно вживання мови в мовленнєвій діяльності (усній і писемній). Належна культура мовлення – це свідчення розвинутого інтелекту і високої загальної культури особистості. Одним із завдань культури мови є подолання мовних стереотипів: стереотипи мовлення – це стереотипи мислення. Тільки через високу культуру мовлення

проявляються невичерпні потенції мови, гармонія її функцій [6].

Культура мовлення має велике національне і соціальне значення: вона забезпечує високий рівень мовного спілкування, ефективне здійснення всіх функцій мови, ошляхетнює стосунки між людьми, сприяє підвищенню загальної культури особистості та суспільства в цілому. Через культуру мовлення відбувається культивування самої мови, її вдосконалення.

Українська мова багата, їй властива розвинена синоніміка та варіантність на фонетичному, лексичному і граматичному рівнях. Наше завдання – розвинути в собі здатність оптимального вибору мовних засобів відповідно до предмета розмови, співрозмовника, мовленнєвої ситуації.

Культура мовлення суспільства – це чи не найяскравіший показник стану його моральності, духовності, культури взагалі. Словесний бруд, що заполонив мовлення наших співгромадян, мовленнєвий примітивізм, вульгарщина – тривожні симптоми духовного нездоров'я народу. Тому висока культура мовлення – це не інтелігентська забаганка, а життєва необхідність для народу.

Культура мовлення – це вміння правильно говорити (й писати), добирати мовно-виражальні засоби відповідно до мети та ситуації спілкування, це система вимог стосовно вживання мови в мовленнєвій діяльності.

Культура мовлення – це розділ науки про мову, що розглядає питання дотримання мовних норм і доречності вживання виразових засобів мови в мовленні. Культура мовлення передбачає також дотримання комунікативних ознак мови [6].

Б. Головін, М. Ілляш вважають, що комунікативні якості мовлення – це характеристики його змісту і форми, а також сумарна оцінка рівня досконалості володіння літературною мовою [5].

Комунікативні ознаки мови проаналізувала Н. Бабич у посібнику «Основи культури мовлення». Вона, зокрема, зауважує: «Визначаючи якісні ознаки культури мовлення (а саме поняття «культура мовлення» вже передбачає якісну характеристику), враховуємо як суто мовні його особливості (ступінь оволодіння діючими в конкретну епоху нормами), так і позамовні (знання законів мислення, практичний досвід мовця – життєвий, віковий і мовленнєвий,

психічний стан мовця, мету, націленість спілкування тощо). З огляду на це виділено такі комунікативні ознаки культури мови, як: правильність, точність, логічність, багатство (різноманітність), чистота, доречність, достатність, ясність, виразність, емоційність» [6, 115].

О. Біляєв у статті «Культура мовлення вчителя-словесника» висуває такі вимоги до культурного мовлення: змістовність, правильність, комунікативна доцільність, багатство, точність, виразність, стилістична вправність, грамотність [11, 23].

Комунікативні якості мовлення – одне з центральних понять культури мови як наукової і навчальної дисципліни. Комунікативні якості мовлення - це такі властивості мови, які в сукупності забезпечують найбільшу ефективність спілкування стосовно конкретної комунікативної ситуації. Різними дослідниками виділяється різна кількість таких якостей. Тому на основі аналізу відповідних оцінних параметрів мови, які склалися в українському мовознавстві, сформувався такий основний перелік комунікативних якостей літературного мовлення [6]:

– змістовність мови (інформативність і наявність новизни);

– правильність (відповідність нормам літературної мови);

– точність (відповідність виражається поняттю і позначається предмету мови);

– логічність (дотримання законів і правил формальної логіки);

– доречність (відповідність комунікативної ситуації, обраному стилю та жанру);

– чистота (незасмічених мови діалектними, жаргонними, просторічними словами, стилістично виправданими іншомовними словами і виразами, грубими словами і висловлюваннями);

– доступність (ясність, для розуміння ……);

– багатство (повнота володіння засобами мови на всіх його рівнях);

– етичність (дотримання норм моралі і ввічливості, перш за все – мовного етикету);

– емоційність (підвищений ступінь впливу мови) та ін.

Здійснимо аналіз ключових комунікативних якостей мовлення.

Основною комунікативною якістю мовлення є його правильність – дотримання норм сучасної літературної мови. Насамперед правильністю забезпечується висока культура мовлення, її єдність, зумовлюються усі інші комунікативні якості.

Правильність мовлення – це структурна комунікативна якість мови, перший ступінь мовної культури. При дотриманні норм (правил) і закономірностей сучасної літературної мови мовлення буде правильним. Правильність мовлення – це відповідність її мовної структури чинним мовним нормам [6, 245]. *Наприклад,* порушенням норми є вимова прикметника *український* з наголосом на другому складі, адже за правилами сучасного наголошення це слово має вимовлятися з виділенням третього складу.

Чистота – ознака мовлення, пов'язана з правильною літературно-нормативною вимовою, з відсутністю позалітературних елементів – діалектизмів, вульгаризмів, плеоназмів, макаронізмів, а також штампів, канцеляризмів, слів-паразитів, таких мовно-виражальних засобів, що заперечуються нормами моралі [6, 315]. Тобто звільнення мовлення від елементів, чужих літературній мові або з якихось причин не прийнятих ним, не несуть смислового навантаження і не мають граматичної функції, наприклад: вигуки *ну, е-е-е* і т.д.).

Професор Б. Головін, описуючи чистоту мовлення як комунікативну якість, підкреслює, що вона залежить від наступної лексичної норми: вживати в мові слід слова, наділені статусом літературності, тобто дані в словниках без обмежувальних або заборонних послід [14]. У зв'язку з цим відзначимо, що чистота мовлення створюється на лексичному рівні мови і залежить від того, які слова і вирази становлять структуру нашої мови. Крім того, лексична норма існує як інструмент дотримання чистоти літературної мови. Чистою називають мову, вільну від лексики, що знаходиться за межами української літературної мови: жаргонізмів, діалектизмів, слів-паразитів тощо.

Таким чином, чистота мовлення є індикатором не тільки мовної культури людини, але і його загальної культури в цілому. Порушення чистоти мовлення

призводить до засмічення мови нелітературними елементами, розвитку небажаних мовних навичок і бідності мови.

Образність – комунікативна якість мовлення, яка орієнтована на виникнення додаткових асоціативних зв'язків (вживання слів і словосполучень у їх незвичному оточенні, їх переосмислення в порівняннях, метафорах тощо) [6].

Виразність – це комунікативна властивість мови, яка своїми властивостями й особливостями підтримує увагу і зацікавленість або у слухачів, або читачів [6]. Дійсно, яка б не була змістовність мови, якими б вона не володіла особливостями, вона не має значення, якщо вона буде невиразна.

Виразність насамперед є забарвленістю мовлення, його яскравістю, самобутністю. Образна мова своїми особливостями впливає на свідомість, формує точні уявлення про дійсність.

Показником багатства мовлення служить великий обсяг активного словника, семантично і стилістично відмінні одиниці, оперування синонімічними можливостями мови, не лише лексичними, а й словотвірними, граматичними. Багатство мовлення – показник високої загальної і мовної культури людини, його ерудованості, ступеня насиченості мовлення різними мовними і мовними засобами

Різноманітність – це використання різних засобів і способів для вираження того самого змісту, звертання до системних і контекстуальних синонімів, до джерел стилістичного урізноманітнення мови [6].

На думку Н. Бабич, доречність – добір, організація мовних засобів, що роблять мовлення відповідним меті, умовам, ситуації спілкування. Доречне мовлення відповідає темі повідомлення, його логічному й емоційному змістові, складові слухачів і читачів, інформаційним, виховним, естетичним й іншим завданням писемного й усного виступу [6, 322]. Розрізняють доречність стильову, контекстуальну, ситуативну, особистісно-психологічну.

Доступність (дохідливість) – здатність даної форми мови бути зрозумілою комунікантам, полегшувати сприйняття вираженої інформації, тобто доступність насамперед пов'язана із відповідністю повідомлення

комунікативній сприйнятливості [20].

Науковець Н. Бабич, зауважує, що достатність – це «комунікативна якість, яка виражає поняття кількості мовної інформації і відповідає вимогам певного функціонального стилю літературної мови, логічній завершеності думки» [6, 330].

Стисліть мовлення – прагнення висловити максимальну за обсягом інформацію мінімальною кількістю усіх мовних засобів. Змістовність мовлення визначається інформаційним наповненням висловлюваного, відповідністю його темі повідомлення. Змістовність передбачає повне розкриття предмета розмови. Важливими чинниками є лаконізм, відсутність «порожніх» фраз, невиправданих повторень і дублювань.

Емоційність – це комунікативна якість мовлення, що виражає індивідуальний лад почуттів, настроїв, переживань, суб'єктивного ставлення особистості до висловлюваного, уникання експресивного дисонансу. Емоційність здійснюється за допомогою інтонації і лексико-граматичних засобів, що відповідають нормам сучасної літературної мови.

Ефективність (дієвість) мовлення – це ознака такого мовлення, яке спонукає адресата до зміни поведінки – зовнішньої (вчинків, дій) чи внутрішньої (думок, поглядів, настроїв) [6].

Вимоги до мови і мовлення характеризуються не просто сумою комунікативних якостей, а саме їх системою. Оцінні параметри мови, взаємодіючи між собою, формують високий рівень культури мовлення суспільства і кожного його члена зокрема.

Точність і логічність мовлення, поряд із правильністю, багатством, чистотою, доречністю, виразністю належать до основних комунікативних якостей культури мовлення. Так, точність утримує нас від зайвого говоріння, переливання з пустого в порожнє. Здавна вона пов'язується з умінням ясно мислити, знанням предмета мовлення й значення слів.

Точність – це важлива комунікативна якість мови, що забезпечує взаєморозуміння людей. Точність – це, по-перше, відповідність слів, ужитих у певному контексті, їхнім значенням (понятійна точність), по-друге, оформлення

думки адекватно предметові чи явищу дійсності, тобто несуперечність реального предмета і його назви (предметна точність) [6, 277].

Для створення точності мови необхідне знання лексичної системи мови, в яку входять багатозначність, синонімія, омонімія, паронімія, антонімія та ін. Особливо важливо для вироблення точності мовлення знання синонімічних рядів, синонімічних можливостей мови, вміння вибрати з синонімічного ряду найпотрібніші слова, найточніше, яке б найбільше відповідало явищу дійсності й відображало б ставлення мовця до цього явища.

Точність, як якість мови, завжди пов'язували з умінням ясно мислити, зі знанням предмета мовлення (предметно-мовленнєвої дійсності), зі знанням значень слів.

Точність – один із змістово-мовленнєвих критеріїв культури монологічної передачі думки або діалогічного спілкування [278]. Точним називається таке мовлення, в якому вжиті слова повністю відповідають своїм значенням і смислу висловленої думки. Точність мовлення – одна з найважливіших його властивостей і характеризує насамперед зміст висловлювання. Залежить точність від уміння мовця дібрати такі слова, які повністю співвідносяться з предметами, явищами, діями, що їх називають.

С. Дорошенко визначав основні вимоги до точності мовлення [20, 93]:

1. Своїм змістом повинно відповідати предметно-речовій дійсності. Вжите слово має відповідати тому, що ним називається. Слово виконує номінативну функцію, тобто служить для називання предмета, явища, ознаки, дії. Тому слід чітко уявляти, з якою реалією пов'язане вживане слово.

2. Має бути використане із закріпленим у літературній мові лексичним значенням. До мовлення необхідно вводити слова з узвичаєним у літературній мові лексичним значенням. Вона зобов'язує мовця знати семантику (лексичне значення) кожного зі слів свого активного словника. *Наприклад:* іноді виникає суперечка, як а запитувати в того, хто замикає чергу: «Хто останній?» чи «Хто крайній?». Правильним є перше запитання.

Логічність – одна з найважливіших якостей мови, що відбиває співвідношення мови та мислення і виявляє вміння мовця правильно викладати

думки і будувати зв’язний текст. Для оцінки ступеня логічності мовлення основними критеріями є несуперечливість, послідовність і цілеспрямованість у викладі інформації [6, 290].

На думку С. Дорошенко, основу логічності мовлення становить зв'язок мовлення і мислення [20, 103]. На основі логічності визначаються доступність, дієвість, доречність мовлення. Щоб мовлення було логічним, треба володіти знаннями мови і законами зв'язного мовлення. Логіку висловлювання людина удосконалює протягом усього життя. Умови логічності, як і точності, бувають різні. Насамперед треба оволодіти логікою висловлювання. Дитина, яка хоче навчитися говорити і писати логічно, повинна навчитися логічно мислити. Тому треба виховувати уміння чітко і послідовно мислити. Необхідно оволодіти логікою викладу, враховувати мовленнєву ситуацію.

Для оволодіння логічністю мовлення необхідно навчитися логіці викладу матеріалу мови, тобто набути вміння вибудовувати елементи висловлювання таким чином, щоб адресат міг простежити єдиний логічний задум всього висловлювання (контексту / тексту), послідовність і взаємозв’язок його елементів, їх місце тексті.

Логічність висловлення ґрунтується на точності вживання слів, тобто на збереженні в слові усталеного в літературній мові лексичного значення, що відповідає контексту (словесному оточенню). Висловлення може втрачати логічність не тільки введенням у контекст слова з невідповідним лексичним значенням. Можливе, що семантика вжитого слова не спотворена, але за смислом воно не пов’язується з іншими словами, більше того – суперечить змістовій організації висловлюваного.

У мовленні особистості часто трапляються логічні помилки: невиправдані повторення спільнокореневих слів (тавтологія), вживання зайвих слів тощо.

Логічність мовлення, як і точність, проявляється в несуперечності, структурної правильності, послідовності й цілеспрямованості у викладі інформації. Логічність знаходить своє відображення в будь-якому жанрі [6]. Особливу значущість і цінність вона має в науковому й офіційно-діловому мовленні.

Отже, логічним є таке мовлення, у якому сполучення одного слова з іншим несуперечливе; слова розташовуються в логічній послідовності; не порушуються структурно-смислові зв'язки в межах цілого тексту.

Таким чином, дослідження комунікативних якостей мовлення дозволяє зробити висновок про те, що вони різноманітні, взаємопов’язані та взаємообумовлені. Однак кожна з цих якостей проявляється в мовленні учнів дуже індивідуально. Знання та вміле використання комунікативних якостей мовлення в процесі спілкування дозволить підвищити культуру мовної поведінки сучасної молоді й загальну культуру людини в цілому.

1.3. Формування мовленнєвої культури молодшого школяра як методична проблема

Гуманізація національної освіти передбачає першочергову увагу до опанування школярами мовленнєвої діяльності, шанобливого ставлення до надбань українців, зокрема культури мовлення. Саме на це націлюють державні стандарти освіти і Концепція мовної освіти в Україні. Мовна освіта і виховання підносять престиж літературної мови як культурного надбання нації.

Найвагоміша форма національної мови – літературна мова – для кожного народу є його внеском у загальнолюдську культуру. Український народ пройшов важкий шлях до єдиної літературної мови. Літературна мова для українців завжди була, за висловом Івана Франка, «рідним огнивом», що єднало українців з усіх територій, сприяло усвідомленню ними спільнот історії, культури, своєї державності.

Формувати мовленнєву культуру необхідно з початку навчання в школі, щоб допомогти осмислити всі вимоги до мовлення і навчити їх при формуванні думок стежити не тільки за правильністю, але і за виразністю. У силу невеликого мовного досвіду молодшим школярам важко самостійно осмислити всі вимоги до мовлення і правильно використовувати виразні мовні засоби.

Основи вчення про якостях вимоги до мовлення були закладені в античну епоху. У XVIII – XIX ст. у посібниках з риторики було зазначено, що для оцінки ефективної промови використовуються такі поняття, як ясність,

точність, логічність та інші [16].

Вчення про культуру мовлення зародилося ще в Античній Греції в рамках ораторського мистецтва. У риторичних працях наводилися приклади того, якою має бути правильна мова і давалися поради по наслідування її основних якостей. При тому, ще Аристотель закликав пам'ятати про адресата мови: «Мова складається з трьох елементів: того, хто говорить, предмета, про який він говориться, і особи, до якої він звертається і яке є, власне, кінцевою метою всього» [3]. Він підкреслював, що мистецтво мови можна досягти тільки за допомогою мовної майстерності.

Проблема мовленнєвого розвитку дітей привертала увагу багатьох видатних учених: Л. Виготський, Д. Ельконін, А. Лурія, Ж. Піаже, С. Рубінштейн та багато інших.

С. Рубіштейн зауважував, що високий рівень культури учнів залежить від розвитку мовлення, свідомого користування виразними засобами, уміння емоційно впливати на інших, здатності висловлювати своє ставлення до теми розмови [54].

Вчені В. Артемов, П. Якобсона вважають, що головним засобом вираження емоцій школярів у мовленні є слово. Водночас існує твердження, що «в самих мовних засобах фіксуються насамперед не самі емоції, а мисленнєвий зміст про них; саме він у відповідних випадках входить як до лексичного, так і граматичного значення морфем» [4].

Повагу до літературної мови, до її культури виховує національна школа, передусім початкова. У програмах середньої загальноосвітньої школи (1-4 класи) відзначено, що початкова ланка покликана забезпечити подальше становлення особистості дитини, цілеспрямований вплив і розвиток здібностей, формування уміння і бажання вчитись; створити умови для її самовираження в різних видах діяльності морально-етичного і естетичного розвитку, а це неможливо здійснити без сформованої високої мовної і мовленнєвої культури [47, 13].

Аналіз методичної літератури, шкільних підручників свідчить, що увага до проблеми формування культури мовлення значно посилилась. У чинних

шкільних підручниках з української мови для 1-4 класів враховано вимоги програми стосовно ознайомлення молодших школярів з особливостями мови і мовлення, культури мовленнєвого спілкування. У розділі «Мова і мовлення» (2-3 класи) на практичному матеріалі вводяться поняття «усне і писемне мовлення», «сила голосу», «швидкість мовлення». У 4 класі подаються відомості щодо культури мовлення через перелік таких ознак: правильність, точність, виразність. Передбачається формування уявлення щодо необхідності вдосконалювати власне мовлення і культуру поведінки.

Автори підручників включають завдання і вправи, спрямовані на оволодіння лексикою мовленнєвого етикету (привітання, прощання, побажання, подяка тощо) [61; 62; 63; 64]. Для аналізу пропонуються вправи на порівняння і зіставлення ситуацій щодо сили голосу і швидкості мовлення. Для закріплення подаються невеликі тексти, уривки чи віршовані рядки, читаючи які діти мають змогу застосувати отримані знання.

Учні ознайомлюються з прислів'ями і приказками, що пов'язані з культурою мовленнєвої поведінки. Окремі завдання носять конструктивний і творчий характер.

Протягом навчання в початковій школі учні ознайомлюються з етикою ділового мовлення. Вони вчаться оформляти оголошення, листи, замітки до газети, привітальні листівки тощо.

Таким чином, аналіз програм і підручників свідчить, що перед початковою школою стоїть завдання сформувати у дітей елементарні уявлення про роль мови і мовлення у житті, особливості усного і писемного мовлення, культуру мовленнєвого спілкування.

Аналіз посібників для вчителів початкових класів і періодичних видань показав, що протягом останніх десятиліть з'явились окремі рекомендації і поради щодо формування культури мовленнєвої поведінки під час вивчення рідної мови. Так, Д. Кравчук, аналізуючи проблеми розвитку мовлення учнів початкових класів, зупиняється на роботі над мовленнєвим етикетом [35, 31]. Він наголошує, що в початковій школі «діти повинні засвоювати не тільки певний перелік правил культури мовленнєвої поведінки, але й форми їх

реалізації» [35, 31].

Цікаву систему роботи з учнями 6-річного віку з формування комунікативних умінь на уроках мови пропонує Т. Трунова [60]. Вона приділяє значну увагу питанню культури мовленнєвої поведінки дітей. У публікації подаються комунікативні ситуації, які можна використовувати на уроках мови і в позаурочній роботі.

Думки про зв’язок мовленнєвої культури із загальнолюдською, а особливо з такою її складовою, як інтелектуальна культура, підкреслюють у своїх дослідженнях Б. Бушелєва та О. Кульчицька.

Л. Варзацька, вчений-методист, пропонує цілий комплекс завдань, спрямованих на формування культури мовлення. Особливого значення надає опрацюванню учнями тексту: визначення головної думки, формулювання теми і мети, складання плану, побудова зв'язних висловлювань за планом тощо [11].

Проблема методики розвитку культури мовлення широко досліджується не лише в теоретичному, а й у практичному плані. Кожний учитель обов’язково замислюється над важливістю проблеми і шукає власні, найбільш ефективні шляхи її вирішення.

Вагому цінність має досвід загальновідомого педагога і науковця В. Сухомлинського. Ще на початку роботи у Павлиській школі Василь Олександрович звертав увагу на те, що відповіді багатьох учнів примітивні, безбарвні, невиразні, в них нелегко виявити навіть подобу самостійної думки. Відкриття було несподіване – вся біда в тому, що вчителі навчають школярів писати, рахувати, а от логічно мислити, правильно і чітко виражати думку спеціально не вчать [59]. Видатний педагог писав, що мовленнєва культура людини є дзеркалом її духовної культури, найпевнішою відмінною рисою людини, її найвищим інтелектуальним виявом. Він підкреслював, що діти уже з молодшого шкільного віку повинні щодня, щогодини пізнавати прекрасне у слові, бачити в красі мови красу життя, вчитися любити й поважати рідну мову, бо без поваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної людської вихованості, ні духовної культури [59].

Мовна культура – це живодайний корінь культури розумової, всього

розумового виховання, високої справжньої інтелектуальності [59, 4]. Уміння вправно користуватися мовою, передавати словом найтонші відтінки людських думок і переживань – сходинка до справжньої людської культури. І навпаки, низька мовленнєва культура, на думку В. Сухомлинського, лише збіднює духовний світ людини: «Убогість слова – це убогість думки, а убогість думки веде до моральної, інтелектуальної, емоційної, естетичної «товстошкірості» [59, 507].

Пильну увагу звертав В. Сухомлинський на уміння дитини вибрати потрібне слово, що точно передасть окремі відтінки відчуттів і переживань людини. Він писав, що кожне слово має свій зміст, і невміння вибрати потрібне слово – це те саме, що замість гостро заструганого олівця користуватися цвяхом на уроці малювання. Педагог вчив учнів замислюватися над словом, думати над тим, що воно означає і коли його краще вжити. Для цього кожен учень уже в початковій школі мав так звану «Словесну скриньку» – записну книжку, до якої занотовувалися цікаві чи незрозумілі слова, а також звороти, фрази, речення [59]. Крім того, на кожному уроці діти знайомилися з кількома новими словами чи фразеологічними зворотами, вчилися доречно використовувати їх у власному мовленні. Така різноманітна і систематична робота сприяла підвищенню мовленнєвої культури школярів.

У педагогічній спадщині К. Ушинського основним є вчення про рідну мову. Педагог вважає, що мовне чуття допомагає дитині у засвоєнні рідної мови. У своїх працях «Організація початкового навчання, «Рідне слово», «Перші заняття вітчизняною мовою» та інші описував методику навчання учнів рідної мови.

На його думку, ефективними прийомами та методами розвитку мовлення є проведення різноманітних бесід, читання художньої літератури, ознайомлення з образотворчим мистецтвом, розповіді учнів з власного досвіду на різні теми, вивчення прислів'їв і приказок, систематичні вправи.

Професор І. Хом'як працює над проблемами писемного мовлення школярів. Він зауважує, що чистота мовлення учнів певною мірою залежить від середовища, в якому знаходиться дитина (від шанобливого чи збайдужілого

ставлення до мови в сім'ї, дитячому садку, школі, музичній студії, спортивній секції тощо). Професор стверджує, що значна роль у пропаганді літературних норм належить телебаченню, пресі, кіно та іншим культурно-освітнім засобам впливу на свідомість школярів [65]. Тому він радить учителям у роботі часто до них звертатися.

Учитель початкової школи Бабич Надія Іванівна Староосотської філії КЗ «Олександрівське НВО №1» у своїй професійній діяльності велику увагу приділяє розвитку мовленнєвої діяльності школярів [7]. На її думку, основні знання, вміння і навички, що необхідні для подальшого навчання, закладаються у початковій школі. Адже від уміння учня правильно висловлювати свої думки, доречно ставити запитання залежить здатність його продуктивно спілкуватися в різних сферах діяльності.

Педагог зауважує, що при правильному мовленнєвому розвитку культура мовлення дитини 6-7 років буде досягати високого рівня [7]. У свої діяльності Н. Бабич використовує наступні завдання: робота над значенням слова (синоніми і антоніми, пряме і переносне значення, порівняння); аудіювання (розрізнення назв предметів, їх ознак і дій); вилучення зайвих слів; творча робота над словом. Учитель стверджує, що «художнє слово зачаровує, так як воно допомагає учням відчувати все, що її оточує…» [7]. Для педагога важливо, щоб усі учні класу могли зрозуміти як змістову сторону слова, так і його художню силу. Завдяки цьому, вона вважає, на восьму році життя мовлення молодших школярів стає точним, логічним, розгорнутим і послідовним.

Учитель Ківшоватської ЗОШ І-Ш ст. Таращанського р-ну Київської обл. Ж. Крайнова значну увагу на уроках української мови відводить мовленнєвій діяльності, вміло поєднуючи розвиток мовних, мовленнєвих і комунікативних умінь учнів. Мовні уміння вона пов'язує з оволодінням опорними вміннями логічного мислення: орієнтацією в умовах, змісті висловлювання, формі його викладу; групуванням зібраного матеріалу, визначенням послідовності частин тексту; виділення слів важливих для висловлювання; удосконалення власного тексту. Щоб зацікавити учнів роботою на уроці, Ж. Крайнова гармонійно

поєднує змістовий і розвивальний компоненти, створює оптимальне навчальне середовище. Особливу увагу вчителька звертає на розвиток діалогічного мовлення молодших школярів відповідно до мовленнєвої ситуації, як-от: телефонна розмова, діалог у магазині, у бібліотеці, у кінотеатрі тощо.

Учитель-методист Березнегуватської СЗОШ І-ІІІ ступенів Миколаївської області Г. Азаровська для розвитку культури мовлення і формування комунікативних умінь основним теж вважає розвинене діалогічне мовлення. Вона практикує з цією метою інтерактивні методи навчання: робота в парах, сюжетно-рольові ігри, колективні способи навчання.

Певний передовий досвід у вирішенні проблеми здобули і вчителі Вінниччини. Так, заслужений учитель України Н. Вітковська, починаючи з 2 класу, пропонує дітям вести спеціальні зошити для спостережень, куди занотовуються найбільш вражаючі, ті, що найбільше запам'ятались, епізоди власних спостережень. Трохи пізніше багаті враження від походу до парку вчителька пропонує реалізувати у вигляді учнівських творів: описів, казок. Написання творчих робіт за матеріалами власних спостережень педагог вважає значним стимулом у розвитку уваги, спостережливості молодших школярів.

Щоб навчити дітей правильно складати розповідь, на думку Н. Вітковської, учителю слід звертати увагу учнів на якість їх роботи, пояснювати, що розповідь має бути зв’язною, суцільною, точною, зрозумілою, художньою (що включає в себе образність, вираження настрою, особистого ставлення оповідача тощо).

Ці ж критерії оцінювання повідомлень вчителька пропонує застосовувати і при переказах. Для кращого усвідомлення і запам'ятовування змісту переказу, школярам пропонується знайти в тексті такі слова або речення, без яких переказ втратить свою логічну послідовність, перерветься думка.

Учителька початкових класів Комунального закладу «Загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №12 Вінницької міської ради» А. Пелипчук вчить учнів спостерігати, уявляти, мислити, оцінювати й узагальнювати, а потім передавати усе словом: побачене, почуте, пережите.

Починаючи з 1 класу, Анна Володимирівна стежить, щоб мовлення учнів

завжди мало реальну основу, було наповнене змістом. Вона дає завдання спостерігати за поведінкою тварин чи птахів, за зміною погоди, а на уроці письма школярі записують побачене, те, що їх особливо вразило. Таким чином, закладається основа розвитку мислення і мовлення, накопичується матеріал для словникових вправ, оповідань, творів.

Учні А. Пелипчук пишуть твори тільки після ретельної, копіткої підготовки. Вона не захоплюється домашніми творчими завданнями, які частково «створює» вся сім'я; вважає, що класовод повинен стежити за творчим процесом учнів й бути готовим прийти на допомогу.

Навчити дітей образно мислити, правильно користуватися словом допомагає правильно продумана система вправ з розвитку мовлення. До неї входить робота над реченнями за картинкою, поширення речень, редагування деформованого тексту, добір синонімів та антонімів.

Таким чином, методисти та вчителі початкової школи вважають, що мовленнєва культура є невід'ємною частиною інтелектуального розвитку особистості. А застосування різних методів, прийомів і вправ позитивно сприятиме формуванню мовленнєвої культури молодших школярі.

РОЗДІЛ 2
МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТОЧНОСТІ Й ЛОГІЧНОСТІ МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

2.1. Стан сформованості в учнів початкової школи точності й логічності мовлення (дані констатувального експерименту)

Одне з головних завдань уроків української мови в початковій школі – формування мовної особистості, яка володіє нормами літературної мови у вимові, вживанні слів і їх форм, у будові речень і вмінні користуватися мовними засобами в певних ситуаціях спілкування. Кінцева мета освоєння культури мовлення пов'язується з досягненням навички говорити правильно і гарно.

Культури мовлення можна досягти в процесі цілеспрямованої та послідовної роботи протягом усього навчання й виховання в школі. Особлива роль у досягнені очікуваних результатів належить учителю початкової школи, адже саме він готує наймолодших школярів до вивчення систематичного курсу української мови та літератури в наступних класах. Удосконалення культури мовлення передбачає виправлення недоліків у вимовлянні учнями окремих звуків та звукосполучень, наголошування слів відповідно до орфографічних норм української мови, уміння користуватися інтонаційними засобами виразності, збагачення словника й удосконалення граматичного ладу мовлення.

З метою діагностування сформованості ознак точності й логічності мовлення в молодших школярів ми провели констатувальний експеримент у 3 класі (21 учень).

Для того, щоб визначити рівні сформованості ознак точності й логічності мовлення в молодших школярів, нами були розроблені наступні критерії та показники:

Таблиця 2.1

Критерії та показники рівнів сформованості ознак точності й логічності мовлення у молодших школярів

Критерії	Показники	Діагностичні методики
Лексичне значення слова	–знання семантики кожного із слів свого активного словника; – уміння правильно використовувати у мовленні слова із закріпленим у літературній мові лексичним значенням;	–зрізові завдання; –спостереження за учнями в ході уроку;
Зв'язок слів у висловлюванні	– уведення в контекст слова з відповідним лексичним значенням; –використання синонімів; – правильне вживання конструкцій з однорідними членами; – дотримання логічності сполучуваності слів у висловлюванні;	–творчі завдання; –перевірка робочих зошитів
Причиново-наслідкові зв’язки	–мотивоване вживання слів; –виклад повинен відповідати назві теми висловлювання; –дотримання логічної послідовності викладу.	–опис картинок; –опитування учнів.

У дослідженні визначено *високий, середній і низький рівні* сформованості ознак точності й логічності мовлення в молодших школярів.

Високий рівень. Діти мають міцні знання й уявлення про мовленнєву культуру. Зміст ужитих слів відповідає прийнятому в літературній мові їх лексичному значенню. Вони вимовляють слова згідно з діючими орфоепічними нормами сучасної української мови. Висловлювання молодших школярів змістовні, мовлення насичене мовно-виражальними засобами, кількість реплік у діалозі та монолозі значна. Учні вміють семантично вмотивовано вводити слова у ряд однорідних членів речення. Діти слідкують за смисловою пов’язаністю слів, дотримуються логічної відповідності між назвою теми і викладом матеріалу.

Середній рівень. Молодшим школярам притаманні частково обмежені уявлення про основні ознаки культури мовлення, в основному вони демонструють позитивне ставлення в судженнях про культуру спілкування. Учні намагаються вимовляти слова відповідно до орфоепічних норм, проте часто відчувають

труднощі у виборі найбільш доречного слова чи фрази. Вони частково опанували комунікативними ознаками точністю й логічністю мовлення: семантика вжитого слова не спотворена, але іноді за смислом воно не пов'язується з іншими словами у висловлюванні. Молодші школярі слідкують за смисловою пов'язаністю слів, проте іноді помиляються у дотриманні логічної відповідності між назвою теми і викладом матеріалу. З допомогою дорослого намагаються виправити допущені помилки.

Низький рівень. Про ознаки культури мовлення в молодших школярів обмежені уявлення. В усному та писемному мовленні порушують норми української мови, трапляються помилки різного типу. Учні не оволоділи мовленнєвими вміннями. Вони не спроможні пояснити значення слів, не намагаються уточнити їх, тобто в дітей слабо засвоєна лексична правильність. У них на низькому рівні знаходиться змістовність та зв'язність висловлювань, під час спілкування використовують малу кількість реплік у діалозі та монолозі. Мовлення молодших школярів збідніле, їм складно вільно висловлювати свої думки і відчуття, часто порушують логіку викладу.

Для діагностики критерію «лексичне значення слова» з відповідними показниками ми запропонували учням виконати зрізові завдання (Додаток А). Щоб домогтися стилістичної доречності, розвинути чуття мови, досягти майстерності у використанні мовних багатств, треба навчитися творчо підходити до невичерпного арсеналу мовних засобів. Основне для досягнення цього – знання і розуміння варіантності та синонімічності тих мовних одиниць, які сприяють досягненню мети у конкретній ситуації.

У першому завданні дітям пропонувалось підкреслити слова, близькі за значенням у ряду іменників, прикметників та дієслів. До кожного ряду було включено по одному конфліктному слову. Щоб підвести підсумки виконання цього завдання, ми використовували систему оцінювання в балах: за кожний правильно визначений синонімічний ряд учням нараховувалось 3 бали, за відсутність підкреслення одного зі слів та за підкреслене конфліктне слово знімалося по 1 балу. Максимальна кількість балів за виконання цього завдання – 9.

7 учнів, що становить 33,3%, справилися з цим завданням (високий рівень – виконали завдання на 8-9 балів); 8 (38,1%) учнів допустились однієї чи двох помилок і віднесені нами до середнього рівня (отримали 6-7 балів). Як правило, це включення до синонімічного ряду слова *долина*, що свідчить про незнання його лексичного значення. Кілька учнів не підкреслили як синонім слово *шлях*; погано впорались із цим завданням 6 учнів, що становить 28,6% (низький рівень – 5 і менше балів). Аналіз наслідків виконання першого завдання свідчить, що багатьом третьокласникам важко визначити синоніми серед ряду слів, особливо серед дієслів і прикметників.

У другому завданні потрібно було дописати до поданих словосполучень, вжитих у прямому значенні, словосполучення, вжиті в переносному значенні. Максимальна кількість балів за виконання цього завдання – 8. Ця вправа виявилася складною для третьокласників. Лише 5 учнів (23,8%) виконали її правильно.

У завданні третьої вправи дітям пропонувалося з'єднати стрілочками слова, близькі за значенням. Слова, які залишились без пари, потрібно було підкреслити. 7 учнів (33,3%) виконали завдання правильно (отримали 8 балів). Допустили 1-2 помилки 9 дітей (42,8%), а саме: вони з'єднали стрілочкою слово *похмурий* із словом *жвавий*, і слово *меткий* із словом *сумний* (виконання вправи оцінено 7-6 балами). Зовсім не справився із цим завданням один учень (4,8%), а 4 (19,0%) – виконали його на низькому рівні (оцінені у 5 і менше балів).

Четверте завдання передбачало обрати до кожного ряду слів протилежні за значенням. Максимальну кількість балів (5 балів) отримали 9 третьокласників (42,8%), допустили 1-2 помилки 11 учнів (52,3%). Лише 1 учень (4,8%) не зміг підібрати антоніми. Для учнів експериментального класу це завдання виявилося найлегшим.

Знайти слова, які звучать і пишуться однаково, та пояснити, що означає кожне з них, потрібно було у п'ятому завданні. Максимальну кількість (6 балів) отримали 7 учні (33,3%). До середнього рівня ми віднесли дітей, які зуміли визначити омоніми в тексті, пояснити лексичне значення слів, проте допустили

орфоепічні помилки та неправильно побудували речення. Шестеро учнів (28,6%) набрали три і менше балів і були віднесені нами до низького рівня.

Узагальненні результати виконання усіх завдань подані в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Результати виконання зрізових завдань третьокласниками

Завдання	Високий рівень (36-32 бали)		Середній рівень (31-26 балів)		Низький рівень (25-0 балів)	
	фактично	%	фактично	%	фактично	%
1.	7	33,3	8	38,1	6	28,6
2.	5	23,8	10	47,6	6	28,6
3.	7	33,3	9	42,8	5	23,8
4.	9	42,8	11	52,3	1	4,1
5.	7	33,3	8	38,1	6	28,6

Рівні сформованості точності й логічності мовлення молодших школярів за критерієм «лексичне значення слова» подано у вигляді рисунка:

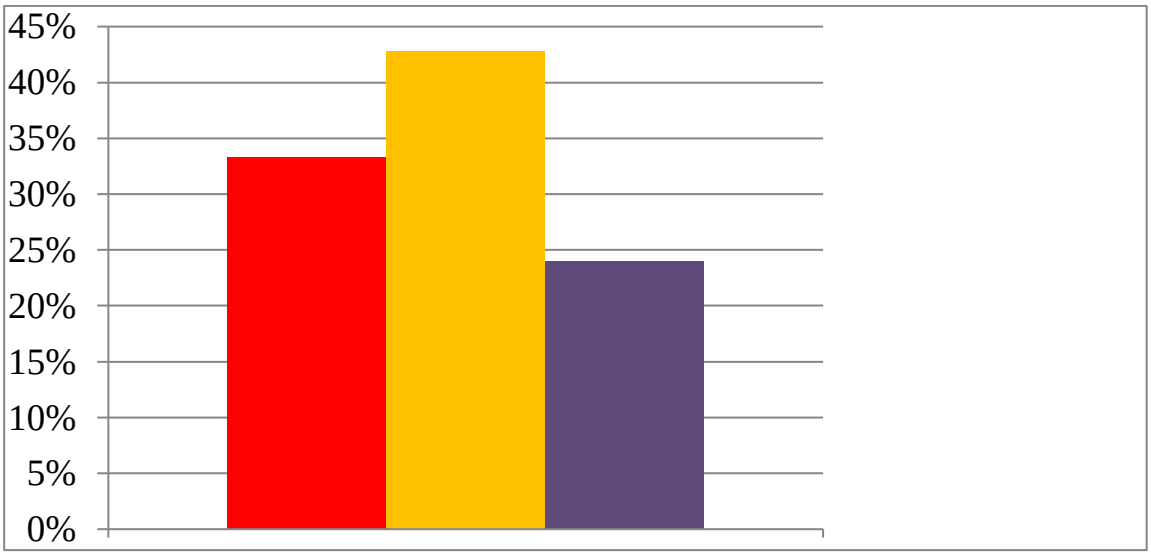

Рис.2.1. Рівні сформованості точності й логічності мовлення молодших школярів за критерієм «лексичне значення слова»

Аналіз отриманих даних дозволяє зробити висновок, що не всі учні достатньо усвідомлюють значення синонімів, не можуть повністю збагнути різні елементи їх змісту, емоційного забарвлення, тобто досягти точності й логічності мовлення. У дітей виникли труднощі у виконанні завдань на визначення прямого і переносного значення слова. Мало звертають увагу і на те, що слова, які входять до певного синонімічного ряду, завжди належать до

однієї і тієї ж частини мови. З високим рівнем виявлено 7 дітей (33,4%), середнім – 9 учнів (42,8%), низьким – 5 третьокласників (23,8%).

Для діагностики критерію «зв'язок слів у висловлюванні» ми проаналізували виконання творчої роботи учнями класу (Додаток Б). Після проведеної бесіди діти писали твір-міркування «За що я люблю зиму». Враховували те, що логічність висловлення ґрунтується передусім на точності вживання слів, тобто на збереженні в слові усталеного в літературній мові лексичного значення, що відповідає контексту. Особливу увагу звертали на дотримання молодшими школярами зв’язку слів у висловлюванні.

Аналіз творчих робіт засвідчив численні порушення комунікативних ознак мовлення, передусім логічності. Це проявилося в невиправданих повторах, уживанні зайвих слів, у невідповідності тексту твору його темі, вживанні слів у невластивих їм значеннях тощо. Творчі роботи учнів оцінювалися у 12 балів. До високого були віднесені учні, що набрали 12-10 балів, до середнього – 9-6 балів, до низького – діти, що виконали завдання на 5-0 балів.

До низького рівня ми віднесли третьокласників (6 учнів (28,6%), які не враховували відповідності лексичного значення слова контексту, вживали слово семантика якого не спотворена, але за смислом воно не пов’язувалося з іншими словами, суперечило змістовій організації висловлюваного. Так, Іринка Ю. написала, що любить зиму, бо *«це страшенно красива пора року».* Суперечили логіці й словосполучення типу *«дуже прекрасно», «дуже чудово».* Прислівники *чудово і прекрасно* самі по собі вказують на високий ступінь ознаки, тому не потребують додаткових слів для підкреслення того ж самого, тобто більшої міри ознаки. Учні цього рівня не поділити текст на відносно завершені частини, не змогли встановити різні змістові зв’язки між подіями, між назвою твору та його змістом. Їм було складно відрізнити головне, важливе від другорядного, допоміжного.

Третьокласники, які зуміли побудувати зв’язне висловлювання та обґрунтовували власне міркування, але не помітили нелогічної сполучуваності слів та допустили помилки в доборі однорідних членів речення, були віднесені

нами до середнього рівня сформованості точності й логічності мовлення (10 учнів (47,6%). Діти використовували «зайві» слова, наприклад, *«у січні місяці у нас канікули».* Січень – назва місяця, тому немає потреби приєднувати до нього родове поняття *місяць.* Зразком семантичної невмотивованості введення слів у ряд однорідних членів є побудовані дітьми речення: *«Ми повертались з лісу втомлені, веселі», «Я ліпила снігову бабу з мамою і з радістю»* тощо.

Результати виконання третьокласниками творчої роботи подано у вигляді рисунка:

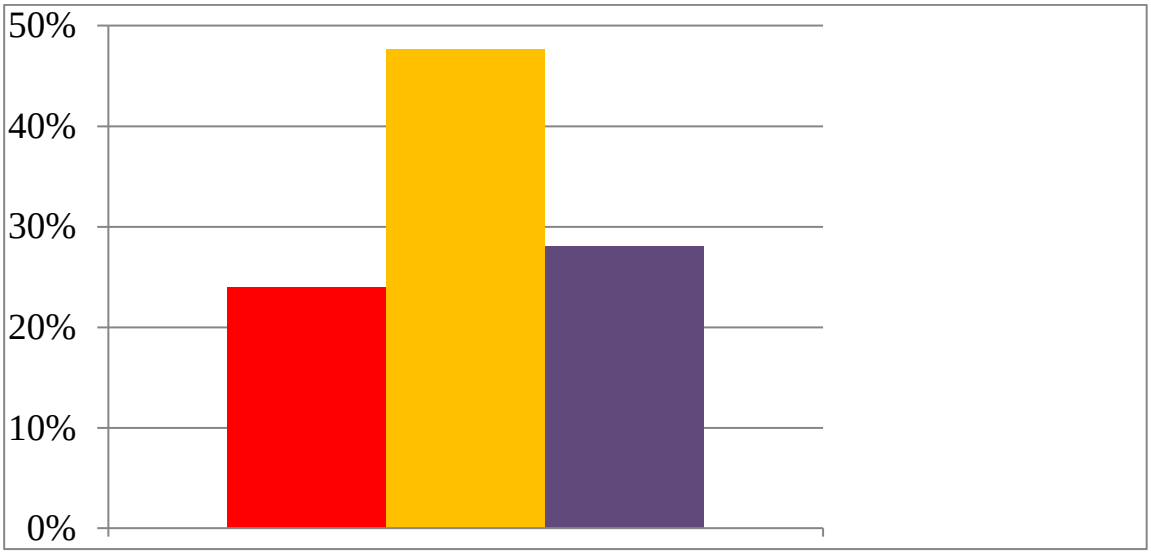

Рис.2.2. Рівні сформованості точності й логічності мовлення молодших школярів за критерієм «зв'язок слів у висловлюванні»

З рисунка видно, що з високим рівнем сформованості точності й логічності мовлення за критерієм «зв'язок слів у висловлюванні» виявлено 5 молодших школярів (23,8%), з середнім – 10 учнів (47,6%), з низьким – 6 дітей (28,6%).

Щоб здійснити діагностику критерію «причиново-наслідкові зв’язки», ми запропонували третьокласникам описати картинки (Додаток В). Особливість завдання полягала в тому, що всі дидактичні картинки мали сюжетний характер, тобто відображали певну динаміку подій. Відповідно й дитячі розповіді мали відображати сюжетну сторону зображуваного (що було більш складним, ніж простий опис).

Результати виконання третьокласниками опису сюжетної картинки подано у вигляді рисунка:

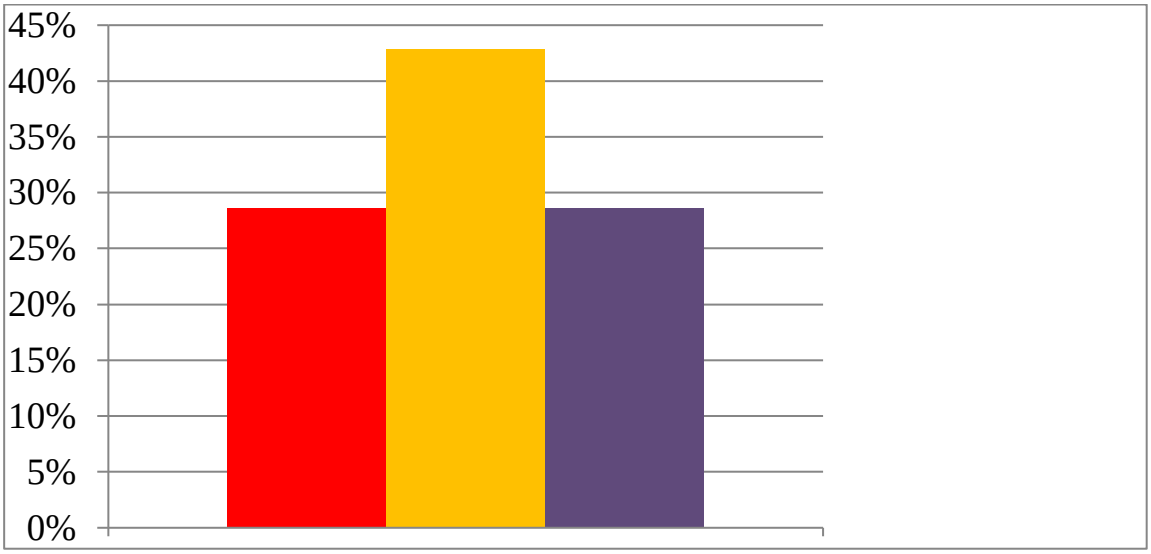

Рис.2.3. Рівні сформованості точності й логічності мовлення учнів за критерієм «причиново-наслідкові зв'язки»

З високим рівнем виявлено 6 третьокласників (28,6%). Вони продемонстрували уміння обґрунтовувати висловлюване, спираючись на причиново-наслідкові відношення. У них багате і емоційне мовлення, словниковий запас, сформоване вміння висловлювати і обґрунтовувати власне міркування. У розповідях точно вжитті слова, семантично правильно побудовані речення, дотримано умов змістової і композиційної закінченості висловлювань.

Аналіз дитячих висловлювань, які ми віднесли до середнього рівня (42,8%), виявив ряд недоліків. У розповіді за картиною немає логічної послідовності, певного плану. Діти описують певні предмети непослідовно, часто по кілька разів повертаючись до одного і того ж об'єкта.

У результаті недостатньої плануючої функції в дитячих розповідях, які ми віднесли до низького рівня (28,6%), відсутній елемент динамізму, який передбачався при постановці завдання. Третьокласники описували окремі ознаки предмета чи людини, її дії, залишаючи поза увагою загальний задум, головну думку картинки. В окремих розповідях зустрічаються невиправдані повтори, що свідчать про малий запас слів і відсутність достатнього досвіду в побудові власних монологічних висловлювань.

Аналіз виконання дітьми усіх запропонованих завдань виявив переважання середнього рівня сформованості точності й логічності мовлення

молодших школярів.

Таблиця 2.3

Результати визначення рівня сформованості точності й логічності мовлення молодших школярів

Клас	Усього учнів	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Експериментальний	21	6 учнів (28,6%)	9 учнів (42,8%)	6 учнів (28,6%)

Таким чином, результати констатувального експерименту підтвердили актуальність нашого дослідження, необхідність систематичної й послідовної роботи з формування точності й логічності мовлення молодших школярів. Найбільший потенціал для проведення такої роботи містять уроки зв'язного мовлення, а також ті уроки української мови, на яких у той чи інший спосіб вивчається лексичне багатство української мови, про що йтиме мова в наступних параграфах.

2.2. Лексико-семантичні вправи для формування точності й логічності мовлення

Розвиваючи мовлення учнів, школа орієнтується на чітко визначені характеристики мови, до яких слід прагнути і які служать критеріями оцінки усних і письмових учнівських висловлювань. Метою нашого дослідження було розширення змісту роботи на уроках української мови, спрямованої на збагачення словникового запасу молодших школярів синонімами, багатозначним словами, вироблення умінь користуватися ними у мовленні.

Полісемія – важливе джерело словникового багатства мови, загальна основа багатьох прийомів виразності мовлення. Теоретичні та практичні засади проблеми вторинної номінації, переносного вживання слів досліджували лінгвісти (В. Виноградов, М. Кочерган, Л. Лисиченко, В. Русанівський, О. Потебня тощо), педагоги й методисти минулого та сучасності

(К. Ушинський, В. Водовозов, М. Львов, Т. Усатенко та ін.), а також психологи, філософи (Л. Балацька, М. Жинкін тощо).

Лексико-семантичні вправи – це вправи, спрямовані на з'ясування семантики лексичних одиниць в тексті, на розкриття їх сутності та характерних ознак. Вони призначені для закріплення в свідомості учнів семантики нового для них слова, запам’ятовування семантичного поля і для показу типової лексичної сполучуваності цього слова [6].

Сучасні програми початкової школи спрямовані на активну мовленнєву діяльність молодших школярів. У них передбачається практична робота над семантикою слів. У 3 класі введено розділ «Слово», при вивченні якого у дітей необхідно сформувати елементарні поняття про лексичне значення слова, багатозначні слова, пряме та переносне значення, синоніми, антоніми (із введенням термінів). Традиційними є вимоги щодо збагачення, уточнення та активізації словникового запасу школярів, аналізу зображувально-виразних мовних засобів художніх текстів [47].

В 1-2 класах важливо на основі практичних завдань познайомити дітей з поняттям «значення слова», з наявністю слів, у яких може бути кілька (багато) значень, організувати спостереження над багатозначною лексикою, систематично проводити вправи на основі аналізу мовного матеріалу та його перетворення (конструктивного характеру) з метою засвоєння найбільш уживаних багатозначних слів [47]. Тільки на основі достатньої кількості накопичених фактів можна сформувати в учнів елементарні наукові поняття.

Вже в букварний період (І чверть) поряд з різноманітними словниково-логічними вправами, що привертають увагу дітей до семантики слова, необхідно познайомити їх з явищем багатозначності. Доречно використати прийом малювання [61]. Так, *наприклад,* на дошці й в зошитах можна намалювати ілюстрації до слова *шапка* (головний убор, грибочок) та підписати одним словом. Під керівництвом вчителя діти приходять до висновку, що слово одне, а значення у нього багато. Необхідно звернути увагу на зв’язок між значеннями: шапочки схожі за формою. Також можна намалювати голку для шиття, гілочку ялинку, їжака та підписати словом *голка, р*обиться висновок, що

у нього багато значень, учням пропонується подумати, чим схожі всі голки. Щоб допомогти дітям, можна записати на дошці: *«Всі голки тонкі, зелені, гострі, залізні»* та дати завдання знайти зайві слова. Так вчитель привчає учнів бачити семантичний зв'язок між значеннями багатозначного слова.

Варто виготовити для аналізу серії малюнків (таблиці), що ілюструють різні значення іменників (*вушко, ніс, гребінець, горло,* та ін.). Можна включати конфліктне зображення, наприклад, до слова *ніжка* малюнок дерева *(«стовбур»),* до слова *ручка* зображення собачки *(«лапки»)* та ін.

Одним із основних є контекстуальний спосіб ознайомлення учнів з різними значеннями багатозначного слова (словосполучення, речення, текст). Так, наприклад, на дошці записуються словосполучення: *високий аґрус, смачний аґрус*, спочатку учні мають прочитати приклад, в якому йдеться про кущ, а потім про ягоди. Також доречно давати завдання на складання речень, вказуючи, про яке саме значення йдеться: складіть речення зі словом *груша,* щоб в ньому розповідалось про плоди цього дерева (Додаток Д).

Використовуються невеликі тексти, в яких вжито багатозначні слова. *Наприклад:* прочитайте вірш Ігоря Січовика «Сміливець» і подумайте, що викликає посмішку поета; складіть словосполучення, вживши виділені слова в інших значеннях:

Загордивсь малий горобчик,
Аж задер угору ***ніс:***
Він, втікаючи від квочки,
Наступив коту на ***хвіст***.

Аналіз словосполучень, речень, текстів має на меті привчати дітей диференціювати (розрізняти) різні значення багатозначних слів. З цією метою доречно використовувати таблиці, в яких на основі мовної наочності ілюструються різні значення дієслів і прикметників (можна записати на дошці). У центрі (овал або квадрат) записуємо слово в різних формах, лініями робимо сектори за кількістю значень та наводимо в кожному по два слова, що ілюструють одне значення. Дається завдання поєднати по черзі слова, утворивши словосполучення. Так, у центрі записуємо слова *бігти, біжить,*

біжать; в 4-х секторах – *собака, діти; річка, вода; час, канікули; машина, хмари.* У 1-2 класі подібна робота проводиться з добре відомими дітям полісемами (*зелений, йти, рвати* та ін.).

Якомога ширше необхідно використовувати завдання ігрового характеру на матеріалі слів, із різними значеннями яких діти попередньо познайомились. Гра «Зміни значення» привчає учнів аналізувати багатозначні іменники. Умова: додати (дописати) таке слово, щоб змінилось значення слова, що повторюється, наприклад: *язичок дитини, язичок черевика.* Наведемо зразки матеріалу для цієї гри (3-4 словосполучення, записуються в колонку):

ніжка дитини, ніжка … *носик чайника, носик…*

ручка для письма, ручка… *вушко глечика, вушко…*

Матеріалом для гри «Третій зайвий» виступають сполучення, в двох з яких слово вживається в однаковому значенні, а в третьому – в іншому (краще записувати в колонку). Бажано, щоб діти пояснювали свій вибір. Наведемо приклади різних частин мови:

хвіст півня	*довга спідниця*	*в'ються огірки*
хвіст поїзда	*довга куртка*	*в'ється пил*
хвіст коня	*довга казка*	*в'ється квасоля*

Одна із проблем – відбір лексичного матеріалу для опрацювання. Важливо організувати роботу так, щоб протягом 4-х років навчання учні засвоїли певний лексичний мінімум, тому необхідно орієнтуватись на список спеціально відібраних слів, складаючи вправи і завдання. Основними принципами відбору полісем можна вважати наступні: висока частотність вживання, комунікативна цінність слова, його сполучуваність та словотворчі можливості, стилістична нейтральність, наочність основи переносу значень. Враховуючи вимогу взаємозв'язку над всіма рівнями мови, у роботі над словом перевагу слід віддавати лексемам, які є важкими з точки зору орфографії чи орфоепії.

Отже, ознайомлення молодших школярів з багатозначною лексикою має велике загальноосвітнє значення: розвиває увагу до семантики слова, формує навички відбору і вживання слів для точного й логічного висловлювання

думки.

Спостереження за роботою з синонімами в початкових класах свідчать про те, що з синонімічним багатством мови учні ознайомлюються недостатньо. Кількість синонімічних рядів у словниковому запасі молодших школярів залишається обмеженою. Добираючи синоніми до певних слів, школярі часто змішують їх зі спільнокореневими словами і до одного синонімічного ряду відносять слова різних частин мови, наприклад: *сум, сумувати, сумний* тощо. Важко дається дітям усвідомлення відтінкових значень слів-синонімів. Натомість творчі вправи, прийоми збагачення мовлення дітей синонімами у практиці вчителів початкових класів достатньо обмежені. Приклади вправ і кросворду представлені у Додатках Д і Ж.

Залежно від мети та методики застосування розроблені нами вправи об’єднано в кілька груп.

І група вправ передбачає навчити молодших школярів знаходити близькі за значенням слова. Учні спочатку вчаться виявляти синоніми серед певної групи слів, а потім у реченні і тексті.

Наприклад: знайти і підкреслити синоніми в тексті.

а) Город до того переповнявсь рослинами, що десь серед літа вони вже не вміщалися в ньому. Вони лізли одна на одну, переплітались, душились, дерлися на хлів, на стріху, повзли на тин, а гарбузи звисали з тину прямо на вулицю (О. Довженко). *(Лізли, дерлися, повзли).*

б) Сплять Метелики в травичці,

Ще куняє Рибка в річці,

Ще дрімає навіть Бджілка

Біля теплого причілка.

(Б. Чалий).

(Сплять, куняє, дрімає).

в) Київ. Скільки сонця і тепла випромінює це слово! І ось я вперше в цьому чарівному місті. Наша столиця здалася мені незвичайною. Прекрасний у крислатих каштанах Хрещатик. Чудовий широкий Дніпро. Побувала я і в неповторному Софіївському соборі.

(1-й синонімічний ряд: Київ, місто, столиця; 2-й синонімічний ряд: чарівне, незвичайна, прекрасний, чудовий, неповторний).

Додатковим до запропонованих вправ може бути завдання:

– Яке спільне значення кожної групи синонімів?

– Наводимо зразок відповіді учнів:

– Дієслова-синоніми *лізли, дерлися, повзли* називають прямування рослин. Цими словами показано, як ростуть рослини, прагнуть дотягнутися до сонця.

ІІ група вправ використовується з метою точного усвідомлення учнями значення синонімів, їх емоційного забарвлення, можна використати вправи, умовно віднесені нами до другої групи. *Наприклад:*

1. Записати синоніми в порядку зростання швидкості руху.

а) Нестись, бігти, летіти, мчатися.

б) Іти, повзти, плентатись.

(Бігти, мчатися, нестись, летіти. Повзти, плентатись, іти).

ІІІ група вправ використовується з метою навчання молодших школярів самостійно утворювати синонімічні ряди доцільно використовувати вправи третьої групи, наприклад: знайти в тексті недоречно вжиті слова і замінити їх синонімами.

Наприклад: записати удосконалений текст.

а) Минулого року, на початку березня, ми з товаришем швидко вишептались з-за кущів та заростей древнього бур'яну. Вітер був міцний... Глядь, аж зайчиха пошкандибала в другий бік від нас. А на вогкому бур'янці, біля стіжка, метушаться двоє мікроскопічних зайчат.

(Вишептались – вийшли, міцний – сильний, древнього – старого, пошкандибала – пострибала, мікроскопічних – маленьких).

б) Сірі журавлі прилітають до нас рано. Ще сніг не зійшов, а вони вже щебечуть у високості. Відшукавши рідні місця, збираються невеликими табунами й розпочинають танці. Піднявши таким чином «настрій», птахи беруться за ремонт старих хатинок або споруджують нові.

(Щебечуть – курличуть, табунами – зграями, хатинок – гнізд).

Перша функція синонімів – заміщення. За допомогою цієї функції заміна слова його синонімом дає можливість уникнути зайвих повторів. *Наприклад,* при написанні твору на тему «Літні розваги» у процесі підготовчої роботи потрібно добирати наступні синонімічні ряди: *малята, дітвора, школярі, хлопці й дівчата; гралися, бавилися; ігри, забави, розваги, потіхи.*

Другою функцією є щоякточніше називання предметів, явищ, ознак, дій. З метою усвідомлення й умінням користувалися цією особливістю синонімів, потрібно у підготовчій роботі до написання твору чи переказу знову відтворити відповідні синонімічні ряди, проаналізувати відтінки у значенні кожного синоніма з ряду і вибрати найдоцільніше, найдоречніше слово для того чи іншого тексту.

Наприклад, із групи синонімів *йде, крокує, чимчикує, шкутильгає, шкандибає, плентається, повзе* для називання руху молодої енергійної людини можна вжити слова *крокує, чимчикує,* якщо ж людина похилого віку, то вона може *шкандибати, шкутильгати,* якщо ж у поході хтось з учнів дуже стомився і відстав від інших, то його рух можна передати словами *плентається, повзе.*

Нарешті, звертаємо увагу дітей на функцію синонімів передавати емоційний стан, ставлення до того, про що чи про кого йдеться в тексті. Для цього знову розглядаємо синонімічні ряди і вибираємо найточніше слово для конкретної ситуації. Наприклад: *обличчя, личко, пика.* Нейтральне слово *обличчя* можна замінити на *личко,* якщо йдеться про красиве обличчя особи, якій ми симпатизуємо. Слово ж *пика* передає зневажливе ставлення до осоружної нам людини.

Невичерпним джерелом збагачення мовлення молодших школярів синонімами є тексти, що вивчаються на уроках читання. Дуже важливо, щоб учитель вміло і систематично проводив роботу в цьому напрямку. А вона може бути найрізноманітнішою: відшукування в текстах близьких за значенням слів, тлумачення маловживаних слів більш поширеними в мовленні учнів синонімами, аналіз відтінкових значень слів одного синонімічного ряду, обґрунтування вибору автором того чи іншого синоніма в конкретному тексті тощо.

Наведемо приклади такої роботи. У підручнику «Літературне читання» для 4 класу (с. 4) школярі вивчають вірш О. Підсухи «Мова» [41].

Ой яка чудова українська мова!

Де береться все це, звідкіля і як?

Є в ній ліс, лісок, лісочок, пуща, гай, діброва,

бір, перелісок, чорноліс. Є іще й байрак.

І така ж розкішна і гнучка, як мрія.

Можна «звідкіля» і «звідки», можна і «звідкіль».

Є у ній хурделиця, віхола, завія,

завірюха, хуртовина, хуга, заметіль...

Учитель може запропонувати учням такі запитання та завдання:

– Знайти близькі за значенням слова в тексті вірша.

– Визначити нейтральне слово в кожному синонімічному ряду.

– Пояснити значеннєві відтінки кожного слова.

– Яке значення синонімів у мові і мовленні? (Велика кількість синонімів у мові свідчить про її багатство. Мовлення завдяки синонімам стає точним, яскравим, образним, милозвучним).

На сторінці 3 підручника «Літературне читання» вміщений вірш М. Рильського «Мова» [41].

Як паросць виноградної лози, плекайте мову.

Пильно й ненастанно політь бур’ян.

Чистіша від сльози вона хай буде...

Маловживані слова *плекайте* і *ненастанно* пояснюються синонімами *(плекайте – доглядайте, шануйте, вивчайте; ненастанно безперервно, повсякчас).* Вчитель має обов'язково звернути увагу на цю функцію синонімів. Варто спробувати пояснити значеннєві відтінки цих слів.

Міркування учнів можуть бути такими:

Слово доглядайте означає турбуйтеся, шануйте – поважайте, вивчайте – опановуйте, плекайте – робіть все назване з любов’ю.

Робота над синонімами на уроках літературного читання сприятиме інтегруванню мовних знань під час вивчення інших предметів в початковій

школі. Учні матимуть можливість усвідомити, що одержані на уроках української мови знання є загальнонавчальними, вони важливі у роботі над текстами, в побудові висловлювань і на інших уроках.

Таким чином, у розробці наведених зразків вправ ми виходили з того, що збагачення словника учнів синонімами й багатозначними словами допоможе їм виділяти, оперувати і позначати тонкі істотні ознаки об'єкта, що сприятиме його поглибленому аналізу. А це, в свою чергу, створює основу для здійснення і складнішого синтезу, завдяки чому точніше, логічніше й виразніше передається думка, учнівське мовлення набуває нових виражальних засобів.

2.3. Розвиток комунікативних ознак на уроках зв'язного мовлення

Комунікативні уміння є показником мовної культури людини. Саме зв'язному мовленні виявляється володіння лексичним багатством мови, граматичним матеріалом, а також уміння логічно, змістовно, послідовно й переконливо викладати свої думки.

Робота, спрямована на формування точності й логічності мовлення, продовжується на уроках зв'язного мовлення. За типовою програмою відводиться 17 уроків для роботи над зв'язним мовленням школярів відводиться на рік.

Розпочинати роботу з формування логічності мовлення можна уже в 1-му класі з переказу казки чи невеличкого художнього оповідання, прочитаного дітям уголос; налаштування дітей на уміння слухати, слідкувати за логікою подій, фіксувати в пам'яті початок і кінець оповідання, учитись послідовно, без пропусків, переставлянь, повторів переказувати. Вчити дітей виразно промовляти напам'ять вірші, пісні, загадки, скоромовки, потішки, розповідати за картиною та серією картин (не виходячи за межі зображеного); доповнювати сюжет за межею зображеного, але пов'язаного з ним *(Що було раніше? Що стало потім?);* зв'язно, послідовно й емоційно розповідати про прості випадки із власного життя і аналогічно за темою чи сюжетом оповідання, запропонованого учителем; описувати предмети (квіти, птахів, звірів, іграшки,

дерева) за планом, запропонованим учителем чи за аналогією; засвоювати ввічливі форми мовленнєвого спілкування; зосереджено слухати співрозмовника; відповідати на запитання, використовуючи різні типи речень.

У ході засвоєння грамоти учні дістають первинні уявлення про способи мовленнєвої діяльності, оволодівають узагальненими вміннями зв'язного мовлення (орієнтуватися в умовах спілкування, визначати теми та головну думку висловлювання, виділяти в ньому головні частини – мікротеми та поєднувати їх, добирати потрібні слова, речення, інтонацію, контролювати правильність мовлення). Ця сукупність комунікативних умінь є «азбукою мовлення», без якої неможливо навчитися послідовно й логічно викладати думки.

Опанувати «азбукою мовлення» допоможуть, наприклад, такі вправи: 1) добір заголовку до картини, до тексту та його частин; 2) встановлення відповідності між заголовком та змістом розповіді; 3) визначення послідовності подій у серії картин; 4) відновлення деформованих текстів; 5) редагування.

У той же час акцентується увага на запитання: Чому так названі оповідання, картини? Чому частини тексту не можна міняти місцями? Що є важливим у висловлюванні товариша, а що зайве, не відповідає темі? Чи розгортається думка першого речення у наступному?

З часом діти починають усвідомлювати, як створюється будь-яке висловлювання, пізнають основний закон побудови тексту (всі речення пов'язані змістом, їх не можна міняти місцями, до тексту добирають заголовок) [33].

Особлива увага, на нашу думку, повинна приділятися переконструюванню. Цей прийом, за образним висловлюванням відомого методиста П. Ерднієва, є «матір'ю навчання», кращим способом оволодіння знаннями. Не багаторазовим повторенням, а переконструюванням взаємозв'язаних знань усвідомлюється, пізнається нове, невідоме. Перетворюючи подані знання в інші, які з ними пов'язані, учні виявляють, закріплюють та узагальнюють їх органічні взаємозв'язки. Знання, таким чином, пізнаються як елемент цілісної сукупності, тому засвоюються краще, ніж коли б

вони розглядалися ізольовано.

Усні висловлювання на початковому етапі повторення тексту стають основою формування навичок писемного мовлення. Розвиток обох цих форм монологічного мовлення взаємопов’язаний: усне спілкування передує писемному, причому того ж типу і стилю. Письмова форма мовлення більш складна, нормативна. Побудова кожної фрази потребує обумовлення [33].

Хоча твори пишуть уже першокласники у другому півріччі, однак систематичною ця робота стає з другого класу.

У другому класі у ході опрацювання теми «Текст» важливо закріпити і розширити уявлення про нього; вчити дітей визначати основну думку висловлювання, де вона прямо автором не сформульована, добирати заголовки до текстів. Перед другокласниками стоїть завдання навчитися знаходити й інтонаційно виділяти слова, які є найбільш значущими для вираження основної думки висловлювання; закріпити уявлення про побудову тексту (зачин, основна частина, кінцівка); відтворювати деформований текст (перестановка частин).

Виконуючи відповідні вправи на уроках рідної мови, діти вчитимуться відрізняти зв'язний текст від набору речень, визначати його компоненти, давати заголовок тексту, порівнювати повідомлення різних типів (розповідь, опис, розповідь з елементами опису тощо).

На уроках зв’язного мовлення збільшується частка репродуктивних вправ, спрямованих на активну діяльність учнів. Так, дітям пропонується самостійно скласти опис (предмета чи явища); продовжити запропонований початок розповіді, завершити повідомлення; доповнити власним зв'язним висловлюванням відсутній епізод, зазначений у поданому вчителем плані; скласти зв'язне висловлювання певного типу за опорними словами, словосполученнями, реченнями. Ознайомлювати учнів з абзацом педагог повинен у тісному взаємозв’язку із вивченням структурних компонентів тексту, оскільки кожен новий компонент (зачин, основна частина і кінцівка) починається з нового рядка [34].

Під час опрацювання теми «Слово. Значення слова» продовжується робота щодо оволодіння умінням знаходити в тексті незнайомі слова,

пояснювати їх значення. Під час складання будь-якого зв’язного висловлювання важливо навчити учнів добирати слова, що найбільш точно виражають мету висловлювання, використовувати образні вислови, слова, вжиті в переносному значенні, замінювати повтори на синонімічні слова (редагування).

Робота над темою «Частини мови» також значною мірою пов'язана з розвитком мовленнєвих умінь. Адже вивчаючи основні граматичні категорії іменника, діти спостерігають за вживанням синонімів, антонімів, які найбільше точно виражають думку висловлювання; пояснюють, чому автор дібрав саме такі слова; вибирають з них ті, які найбільш відповідають основній думці, типу і меті висловлювання. На основі знань про іменник як частину мови діти вчаться граматично правильно будувати тексти-оповідання, доречно добираючи необхідну лексику; за допомогою редагування уникати в тексті невиправданих повторів, замінюючи їх синонімічними словами, особовими чи вказівними займенниками; удосконалювати власне висловлювання під керівництвом учителя [47].

Для ознайомлення з граматичною категорією роду іменника можна використати, наприклад, цікаву форму гри-подорожі «До зоопарку». У ході цієї подорожі діти відгадують загадки про тварин, вчаться замінювати їхні назви відповідними особовими займенниками, послідовно (за певним планом) описувати кожну тварину. Для такої роботи відводиться час на окремих уроках зв'язного мовлення.

При ознайомленні із прикметниками учні спостерігають за їх вживанням у мовленні, доцільністю їх використання у зв'язку з основною думкою висловлювання. Спостерігають діти також за вживанням прикметників у загадках. Під час складання текстів-описів увага акцентується на доборі таких прикметників, які б найбільш точно і яскраво характеризували героя, подію чи явище.

Аналогічні завдання стоять перед дітьми і під час опрацювання дієслова як частини мови. Діти спостерігають за вживанням дієслів для найбільш точного вираження думки; пояснюють їх добір автором; добирають із ряду

дієслів такі, що найбільш точно передають думку, відповідають типу і меті висловлювання; вчаться вживати неозначену форму дієслова під час побудови порад чи інструкцій.

Розвиткові навичок зв’язності мовлення дієслова сприятиме виконання *таких вправ:*

1. Відгадайте загадки. Доберіть до слів – відгадок по кілька дієслів. Складіть речення, щоб вийшла зв'язна розповідь. Придумайте заголовок.

а) Лежало, поки лежалось, а припекло, то й сліду не зосталось (сніг).

б) Не рубає, не мурує, а без рук мости будує (мороз).

в) Не стукне, не грюкне, а у вікно ввійде (ранок).

г) Червона діжа по небу ходить, а на землю не сходить (сонце).

2. Замініть словосполучення дієсловом, що має таке саме значення. Складіть речення, кращі з них запишіть.

Насунули хмари; стало вечоріти; дати слово; сходить сонце; стати здоровим; весело сміятись; голосно плакати; швидко їсти; швидко їхати; невидимо йти.

(Захмарилось, вечоріє, пообіцяти, світає, одужати, веселитись).

У другому класі продовжується робота над закріпленням і поглибленням умінь та навичок складання власних зв’язних висловлювань – творів. З’являються нові види усних та письмових творів, які ускладнюються елементами опису, міркувань, роздумів [62].

Працюючи над творами, учні мають здобути такі уміння і навички:

– розрізняти широку і вузьку теми (мікротеми) висловлювання;

– ділити текст на закінчені за змістом частини, виділяти головну думку у змісті частини й оповідання в цілому;

– складати план тексту у формі питальних та розповідних речень, а потім за ним стисло переказувати його;

– знати структуру тексту;

– розрізняти розмовне, ділове і художнє мовлення;

– складати текст інструкції за зразками;

– скласти і записати невеличке оповідання за сюжетними картинами, діафільмами;

– складати оповідання на теми, близькі дитячому досвіду, на основі спостережень за природою і працею людей (з елементами опису, за даним початком, серединою, закінченням), висловлювати своє ставлення до них;

– складати художні та ділові описи за поданими зразками з урахуванням ситуації мовлення.

Усні оповідання спочатку складаються колективно за планом, поданим учителем, або колективно складеним. Готовий план записується на дошці до уроку, а колективний – поступово, в міру його складання. Розширюється як тематика, так і джерела добору матеріалу до творів. До творів, які діти пишуть на основі особистого враження (з елементами опису) додаються також оповідання за серією малюнків. Значно зростає частка самостійної творчої діяльності школярів у структурі уроку, присвяченому складанню творів. Конспекти уроків зв'язного мовлення подані в Додатках З, К .

У третьому і четвертому класах уроки зв'язного мовлення будуються таким чином, щоб у дітей була виразно сформована ознака логічності мовлення. Так, під час опрацювання теми «Текст» продовжується розвиток уявлень про текст і побудову текстів різних видів. Діти визначають тему й підтему текстів та їх частин, основну думку тексту, в якому вона не сформульована; вчаться добирати заголовки до текстів [63; 64].

Формується уміння знайти й інтонаційно виділити в реченнях тексту (монологічного чи діалогічного) слова, найбільш важливі для вираження думки. Учні спостерігають за вживанням засобів зв'язку речень у тексті. У ході вправляння розвивається уміння використовувати ці засоби у власному мовленні.

Третьокласники виконують вправи на визначення теми, завдання тексту, порівняння різнотипних текстів, близьких за тематикою, переказують їх за самостійно чи колективно складеним планом [63].

Доречно проводити аналіз побудови тексту-розповіді. На основі теоретичних відомостей учні складають такі висловлювання (7-8 речень) за

поданим початком, основною частиною, кінцівкою з орієнтацією на ситуацію мовлення. Використовується також побудова розповідей за опорними словами, за аналогією до прочитаного, за картиною, за окремими епізодами з фільму, за сценами дитячого спектаклю з орієнтацією на слухача, за темою і головною думкою висловлювання. Дітей також вчать складати розповідь за картинкою (чи сценою картинок) і опорними словами.

У ході роботи над текстом-описом педагог здійснює опрацювання за такою ж схемою, що й над текстами-розповідями: разом з дітьми аналізує його структуру, пропонує скласти художній і науковий описи і порівняти їх, вправляє дітей у розширенні, переконструюванні, редагуванні художнього опису.

Опрацювання тексту-міркування починається зі спостереження за особливостями його змісту і побудови: наявність у ньому певного твердження, доказу і висновків. Твердження – це речення, в яких міститься необхідна для доведення думка, доказ – це речення, в яких наявна аргументація для доказу, висновки – речення, в яких присутня оцінка, враження.

Поступово у дітей формується уміння будувати тексти-міркування, добираючи переконливі докази, робити висновки.

У четвертому класі учні працюють над текстом-роздумом. Твори з елементами роздуму – новий вид роботи. Роздум – найскладніший спосіб викладу думок, бо заснований на розумінні причинно-наслідкових зв’язків явищ і подій, на вмінні робити висновки із спостереження, доводити висунуті положення. Значне місце займають оповідання, побудовані на основі життєвого досвіду, особистих спостережень і вражень; за серією малюнків [64]. За навчальний рік четвертокласники мають написати 17-18 творів різних видів, типів і тем, *наприклад:* «Золота красуня осінь», «Екскурсія до озера», «Звідки беруться крижані сніжинки на шибках», «Невичерпне джерело знань», «Дружок відвернув біду», «Перші квіти» та інші.

У ході складання власних висловлювань поступово удосконалюється їх зміст і форма. Під керівництвом учителя учні з’ясовують, чи відповідає висловлювання заданій темі, чи є в тексті структурні компоненти (зачин,

основна частина, кінцівка), чи дотримана логіка викладу, усунені одноманітні конструкції, речення, невиправдані повтори тощо. Виправити такі недоліки діти можуть завдяки редагуванню (колективному та особистому). Кінцевою метою уроків зв'язного мовлення в початкові школі є оволодіння учнями такими навичками [33]:

– визначати тему тексту і його підтеми, основну думку тексту, в якому вона не сформульована;

– докладно, коротко, вибірково переказати текст (85-100 слів) і самостійно записати його з дотриманням абзаців;

– усно створювати тексти різних типів, у тому числі:

а) роздуми з розгорнутою пояснювально-доказовою частиною;

б) порівняльний опис предметів;

в) художній опис природи;

– знаходити недоліки у власних і чужих висловлюваннях і уникати їх.

Таким чином, така робота сприятиме глибокому й усвідомленому оволодінню учнями точністю й логічністю мовлення, підвищуватиме їхню загальну мовленнєву компетенцію. Уроки зв'язного мовлення надають великі можливості для ознайомлення молодших школярів з найважливішими правилами усного та писемного мовлення, практичного засвоєння формул ввічливості, які виховують мовну культуру та інтелігентність.

ВИСНОВКИ

Процес набуття дитиною мовленнєвої і комунікативної компетентностей в ході усього шкільного навчання визнаний як пріоритетний напрямок розвитку сучасної освіти. Це передбачає гуманітаризацію усіх шкільних предметів, оскільки мовлення стає для школярів і засобом здобуття знань, і об’єктом систематичного навчання.

Відсутність достатніх мовленнєвих навичок, що не були своєчасно сформовані (дошкільний, молодший шкільний вік), викликає появу ряду недоліків у мовленні дорослої людини, спричиняє певну обмеженість у виборі сфери діяльності і спілкування, дискомфорт у соціумі.

Ці та багато інших аспектів визначають проблему наскрізного мовленнєвого розвитку як актуальну і таку, що потребує постійної та особливої уваги педагогічних працівників. Тому проблема формування культури мовлення є однією з основних у сучасній мовній освіті.

Культура мовлення – це духовне обличчя людини. Вона свідчить про духовний розвиток особистості, про ступінь прилучення її до духовних багатств рідного народу й надбань усього людства.

Основою мовленнєвої культури є грамотність, тобто дотримання загальноприйнятих літературних норм у користуванні лексичними, фонетичними, морфологічними, синтаксичними і стилістичними засобами мови. Але цим поняття мовленнєвої культури не вичерпується. Мовлення має бути не тільки правильним, а й лексично багатим, виразним, образним, синтаксично різноманітним.

Грамотне, багате мовлення – не тільки ефективний засіб передачі й сприйняття думок та образів. Це й вияв поваги до людей, з якими спілкуєшся, до народу, який створив мову.

Культура мовлення тісно пов'язана з культурою мислення. Якщо людина ясно, логічно мислить, то й мовлення у неї ясне, логічне. І навпаки, якщо у людини немає думок, якщо вона говорить про те, чого не розуміє або не знає, то й мовлення в неї плутане, беззмістовне, захаращене зайвими словами.

Мовлення тоді гарне, коли воно якнайточніше передає думки чи малює образи і легко сприймається, зрозуміле.

Як показав аналіз методичної літератури, в останні роки посилилась увага до проблем формування культури мовлення. Разом з тим, шкільна практика ще потребує подальшого дослідження і методичного обґрунтування визначеної проблеми, розробки практичних матеріалів на допомогу вчителям.

З метою діагностування сформованості ознак точності й логічності мовлення в молодших школярів ми провели констатувальний експеримент у 3 класі. Було розроблено критерії, показники та визначено рівні сформованості ознак точності й логічності мовлення в молодших школярів. У результаті виконання дітьми усіх завдань було виявлено, що високий рівень мають 6 дітей (28,6%), середній – 9 учнів (42,8%), а низький – 6 (28,6%).

Вивчивши стан дослідження проблеми в науці та шкільній практиці, а також спираючись на результати проведеного нами експерименту, ми зробили ряд висновків:

– культура мовлення – це сукупність і система його комунікативних якостей;

– визначаючи якісні ознаки культури мовлення, враховуючи як суто мовні, так і позамовні його особливості, виділяємо такі основні складові поняття «культура мовлення»: правильність, точність, виразність, логічність, чистота, доцільність, багатство;

– людина не народжується з високою мовленнєвою культурою, а вчиться і вдосконалює її протягом усього життя;

– основними факторами, які впливають на культуру мовлення, є спілкування у сім'ї, на вулиці, у школі;

– у формуванні культури мовлення важливу роль відіграє початкова ланка освіти;

– під час зустрічей з батьками своїх учнів учителі повинні частіше наголошувати на важливості культури мовлення;

– у початкових класах вчителі більше слідкують за мовленнєвою культурою під час уроків української мови та читання, а менше – на інших

уроках;

– формувати основи культури мовлення потрібно під час вивчення усіх тем з української мови;

Для кращого формування основ мовленнєвої культури в початковій школі нами сформульовано ряд загальних пропозицій:

– клопітка й тривала робота із формування основ мовленнєвої культури

– повинна супроводити вивчення усіх розділів початкового курсу мови;

– вивчення мови в 1-4 класах повинно служити не лише засвоєнню певної суми знань і виробленню навичок практичного користування ними, а й прищепленню навичок культури мовлення, розвитку зв'язного мовлення учнів, формування умінь і навичок чіткого викладу в усній і писемних формах. Ця робота ні в якому разі не повинна бути епізодичною чи штучно відокремленою від програмових тем;

– щоб прищеплювати любов до рідної мови, бажання вивчати її, слід у роботі обов'язково використовувати різні мовні вікторини, конкурси, свята. Урізноманітнювати зміст уроків мовними загадками, шарадами, чайнвордами, кросвордами, ребусами та ін.

Для формування точності й логічності мовлення найбільший потенціал мають уроки зв'язного мовлення, а також ті уроки української мови, на яких вивчається лексичне багатство української мови. Збагачення словника учнів синонімами допоможе їм виділяти, оперувати і позначати тонкі істотні ознаки об'єкта, що сприятиме його поглибленому аналізу. А це, в свою чергу, створює основну для здійснення і складнішого синтезу, завдяки чому точніше і виразніше передається думка, учнівське мовлення набуває нових виражальних засобів.

Метою нашого дослідження було розширення змісту роботи на уроках української мови, спрямованої на збагачення словникового запасу молодших школярів синонімами, вироблення умінь користуватися ними у мовленні. Залежно від мети та методики застосування нами розроблено вправи на знаходження близьких за значенням слів спочатку серед певної групи слів, потім у реченні і тексті, на формування в учнів уміння самостійно добирати

синоніми до певних слів (утворювати синонімічні ряди), на знаходження в тексті недоречно вжитих слів і заміну їх синонімами, а також вправи на вміле використання синонімів молодшими школярами в усному та письмовому мовленні.

Найбільш доцільними вправами на уроках зв'язного мовлення для розвитку мовленнєвої компетентності, передусім, логічності мовлення вважаємо:

- ускладнені мовленнєві ситуації (навчальні);
- перекази і твори за поданим чи колективно складеним планом;
- вправи на самостійний добір мовних засобів за наявності конкретних умов мовленнєвої ситуації.

Таким чином, мовленнєва робота в початкових класах має бути побудована на засадах концентричності та наступності. Це означає, що з року в рік учитель працюватиме над удосконаленням певного кола мовних і мовленнєвих умінь та навичок, поступово формуючи у дітей комунікативну та мовленнєву компетентності. Якщо ми справді прагнемо зберегти й консолідувати себе як український народ, українську націю в самостійній українській державі, якщо не хочемо бути безликою юрбою, аморфною масою, мусимо шанувати і любити, знати і вживати українську мову, набуття якою статусу державної є об'єктивною закономірністю і торжеством історичної справедливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азаровська Г.О. Формування комунікативних умінь молодших школярі на уроках української мови / Г.О. Азаровська // Поч. навчання та виховання. – 2005. – Квітень (№ 10). – С. 2-7.
2. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитися і правильно говорити / За ред. О. Сербенської. – Львів, 1994.
3. Аристотель. Книги онлайн. URL: http://www.koob.ru/aristotel/.
4. Артемов В. А. Психология обучения иностранным язикам : учеб. пособие / В. А. Артемов. – М. : Просвещение, 1969. – 279 с.
5. Бабич Н.Д. Навчи мене, вчителю, розмовляти / Н.Д. Бабич. – К., 1992. – 48 с.
6. Бабич Н.Д. Практична стилістика і культура української мови : навчальний посібник / Н.Д. Бабич. – Львів: Світ, 2003. – 432 с.
7. Бабич Н. І. З досвіду роботи // http://nadiyababuch.blogspot.com/p/blog-page.html.
8. Бабій Ф. Й. Прислів'я і приказки як джерело збагачення усного і писемного мовлення учнів / Ф.Й Бабій // Укр. мова і літ. в школі. – 1978. – №11. – С.55-60.
9. Барановська Л. В. До теоретичних засад формування культури мовлення / Л. В. Барановська // Педагогіка і психологія. – 1997. – №3. – С.33-38.
10. Бондар Ю. В. Розвиток творчого потенціалу учнів молодшого шкільного віку на уроках української мови / Ю.В. Бондар // Гуманітарний корпус : збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії (Київ, 8 листопада 2019 року). – Вінниця : ТОВ «Твори». – 2019. Випуск 29. – С. 10-12.
11. Варзацька Л.О. Навчання мовлення на основі текстів / Л.О. Варзацька // Початкова школа. – 1986. – №11. – С. 22-28.
12. Василюк А., Танась М. Педагогічний словник-лексикон (українсько-англо-польський) / А. Василюк, М. Танась. – Київ – Варшава, 2013. – 222 с.

13. Вашуленко М. С. Формування мовної особистості молодшого школяра в умовах переходу до 4-річного початкового навчання / М.С. Вашуденко // Початкова школа. – 2001. – № 1. – С. 11-14.

14. Головин Б. Н. Основы культуры речи / Б. Н. Головин. – М., 1980. – 320 с.

15. Губарева Г. А. Про точність і логічність мовлення / Г.А. Губарева // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2008. – №16/18. – С. 104-105.

16. Демченко О. П. Практикум з історії педагогіки : навчально-методичний посібник для викладачів історії педагогіки, на допомогу студентам педагогічних ВНЗ під час самостійного вивчення теоретичних основ, підготовки до семінарських і практичних занять / О.П. Демченко. – К. : Видавничий дім «Слово», 2012. – 432 с.

17. Демченко О. П. Формування у майбутніх учителів початкових класів професійної готовності до створення виховних ситуацій : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Демченко Олена Петрівна. – Вінниця, 2006. – 259 с.

18. Державна національна програма освіта URL : https://pidruchniki.com/81983/pedagogika/derzhavna_natsionalna_programa_osvita_ukrayina. (дата звернення: 25.05.2019).

19. Державний стандарт початкової освіти (2018). URL : https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro–zatverdzhennya–derzhavnogo–standartu–pochatkovoyi–osviti (дата звернення: 04.03.2018).

20. Дорошенко С.І. Основи культури і техніки усного мовлення : навчальний посібник / С.І. Дорошенко; 2-е вид., перероб. і доп. – Харків: «ОВС», 2002. – 144 с.

21. Дубовик С. Логічні аспекти мовної комунікації на уроках української мови / С. Дубовик // Початкова школа. – 2008. – №7. – С. 34-36.

22. Єрмоленко С.Я., Мацько Л.І. Навчально-виховна концепція вивчення української (державної) мови / С.Я. Єрмоленко, Л.І. Мацько // Початкова школа. – 1995. – № 1. – С.33-34.

23. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : навчальний посібник / М. У. Каранська. – Київ : Либідь, 2005. – 311 с.

24. Коваль Г., Деркач Н., Наумчук М. Методика викладання української мови / Г. Коваль, Н Деркач, М. Наумчук. – Тернопіль : Астон, 2014. – 287 с.

25. Колеснік К.А. Модель організації групової діяльності учнів при вивченні художнього твору / К.А. Колеснік // Актуальні проблеми дошкільної та початкової освіти в контексті сучасних освітніх парадигм : збірник матеріалів науково-практичноїконференції викладачів і студентів факультету дошкільної, початкової освіти та мистецтв (Вінниця, ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 5-6 квітня 2017 р.) за ред. О.А.Голюк ; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, факультет дошкільної, початкової освіти та мистецтв. Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. – Вип. 6. – С. 69-73.

26. Колеснік К.А. Організація колективної творчої діяльності у процесі мовленнєвої роботи на уроках рідної мови / К.А. Колеснік //Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти : збірник матеріалів Міжнародної наково-праткичної інтернет-конференції (Вінниця, ВДПУ ім.. М. Коцюбинського, 10-11 листопада 2015р.) / за ред. Г. С. Тарасенко ; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, інститут педагогіки, психології і мистецтв. – Вінниця : ТОВ «Нілан – ЛТД», 2015. – С. 190-194.

27. Комарівська Н. Методичні аспекти застосування цікавої граматики на уроках рідної мови в початковій школі / Комарівська Н. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія : збірник наукових праць / редкол.: В.І.Шахов (голова) та ін. – Вінниця : ТОВ Нілан ЛТД, 2014. – Вип. 41. – С. 46-51.

28. Комарівська Н. Формування культури мовленнєвого спілкування дітей дошкільного та молодшого шкільного віку / Н. Комарівська // Актуальні проблеми дошкільної та початкової освіти в контексті європейських освітніх стратегій : збірник матеріалів науково-практичної конференції. – Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2016. – Вип. 5. – С. 138-141.

29. Комарівська Н. Формування культури мовленнєвої поведінки молодших школярів на уроках рідної мови / Н. Комарівська // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія: Збірник наукових праць. – Вип. 43 / Редкол. : В.І.Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ Нілан ЛТД, 2015. – С. 43-47.

30. Комарівська Н.О. Ознайомлення молодших школярів з фразеологічними одиницями / Н.О.Комарівська // Актуальні проблеми дошкільної та початкової освіти в контексті європейських освітніх стратегій : збірник матеріалів звітної науково-практичної конференції викладачів і студентів інституту педагогіки, психології і мистецтв (м. Вінниця, ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 05-06 квітня 2017 р.) / Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, факультет дошкільної, початкової освіти та мистецтв. – Вінниця, 2017. – С. 39-41.

31. Копелюк С. Формування комунікативної компетентності учнів початкової школи на уроках літературного читання [Текст] / С. Копелюк // Гірська школа Українських Карпат. – 2015. – № 12-13. – С. 163–165

32. Костіна Р. І. Культура мовлення школярів: комунікативний аспект / Р.І. Костіна // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2006. – Листопад (№33). – С. 2-8

33. Котик Т.М. Методика розвитку зв’язного мовлення молодших школярів : опорні конспекти лекцій для студентів заочної форми навчання спеціальності «Початкова освіта» / Т. М. Котик. – Івано-Франківськ, 2013. – 71 с.

34. Коченгіна М. Навчання зв’язного мовлення. Мета. Психологічні засади. Система методів / М. Коченгіна // Початкова освіта. – 2006. – № 12. – С. 3- 5.

35. Кравчук Д.М. Писемне мовлення учнів 1-3 класів / Д.М. Кравчук. – К., 1984. – 136 с.

36. Кулик О.Д. Вплив психофізіологічних механізмів породження мовленнєвого висловлювання на засвоєння школярами словотвірної системи

української мови : [Електронний ресурс] / О.Д. Кулик // Науковий вісник Донбасу (педагогічні науки) / Режим доступу: http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN22/13kodsum.pdf

37. Кулик О.Д. Пріоритетність текстоцентричного підходу до навчання української мови в загальноосвітній школі / О.Д. Кулик // Теоретична і дидактична філологія: зб. наук. праць. – Вип. 15 – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич, 2013. – С. 38-48.

38. Лазаренко Н. Формування комунікативної культури майбутнього педагога як складова професійного зростання / Н.Лазаренко // Актуальні проблеми дошкільної та початкової освіти в контексті європейських освітніх стратегій: збірник матеріалів науково-практичної конференції викладачів і студентів інституту педагогіки, психології і мистецтв (Вінниця, ВДПУ ім. М.Коцюбинського, 1-2 квітня 2015 р.) / за ред. Г.С.Тарасенко; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, інститут педагогіки, психології і мистецтв. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2015. – Вип. 4. – С. 39-43.

39. Лапшина І.М. Специфіка формування мовної особистості дітей дошкільного та молодшого шкільного віку / І.М. Лапшина // Актуальні проблеми дошкільної та початкової освіти в контексті європейських освітніх стратегій: збірник матеріалів науково-практичної конференції викладачів і студентів інституту педагогіки, психології і мистецтв (Вінниця, ВДПУ ім. М.Коцюбинського, 1-2 квітня 2015 р.) / за ред. Г.С.Тарасенко; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, інститут педагогіки, психології і мистецтв. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2015. – Вип.4. – С.194-198.

40. Лапшина І.М., Родюк Н.Ю. Технології творчого розвитку молодших школярів на уроках галузі «Мови та літератури» : інформаційне видання для здобувачів ступеня вищої освіти магістра / І.М. Лапшина, Н.Ю. Родюк. – Вінниця: ВДПУ, 2018. – 60 с.

41. Літературне читання (Савченко) 4 клас // https://pidruchnyk.com.ua/685-lteraturne-chitannya-savchenko-4-klas.html.

42. Мамчур Л. Розвиток мовної особистості – пріоритетний напрям сучасної лінгводидактики / Л. Мамчур // Матеріали Всеукраїнської науковопрактичної конференції «Актуальні проблеми лінгводидактики: реалії та перспективи» [Електронний ресурс] / за заг. ред. І.В. Гайдаєнко. – Херсон, 2016 – С.105-111.

43. Мамчур Л. І. Мовленнєва компетентність як компонент комунікативної компетентності учнів основної школи / Л.І. Мамчур // British Journalof Science, Education and Culture, 2014. – No.1. (5) (January-June). Volume V. «London University Press». – London, 2014. – P. 212-217.

44. Марущак О. М. Формування комунікативної компетентності молодших школярів засобами дитячої періодики [Текст]: метод. рек. / О. М. Марущак. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. – 134 с.

45. Мелешко Л. В. Формування мовленнєвої компетентності учнів у процесі навчання української мови з використанням комп'ютерних ігор / Л. В. Мелешко // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2017. – Т. 60, № 4. – С. 87–94.

46. Митяй З. О. Семантичні аспекти організації цілісного тексту / З.О. Митяй // Українознавчий альманах. – 2012. – Вип. 9. – С. 154-157.

47. Навчальні програми для 1-4 класів // https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli.

48. Національна доктрина розвитку освіти. Затверджена Указом Президента від 17 квітня 2002 року №347 / 2002. // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2002. – № 2. – С. 9-22.

49. Нова українська школа : основи стандарту освіти. – Львів, 2016. – 64с.

50. Нова українська школа: порадник для вчителя / заг. ред. Бібік Н.М. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. – 206 с.

51. Нова українська школа : простір освітніх можливостей. Концептуальні засади реформування середньої освіти / Упоряд. – Л. Гриневич, О. Елькін, С. Калашнікова / За заг. ред. М. Грищенка. // http:mon.gov.ua/2016/08/17/mon.pdf.

52. Пентилюк М. Компетентнісний підхід до формування мовної особистості у євроінтеграційному контексті / М. Пентилюк // Українська мова та література в школі. – 2010. – № 2. – С. 2-8.

53. Пентилюк М. І. Культура мови і стилістика : підручник для гімназій гуманітарного профілю / М.Пентилюк. – К. : Вежа, 1994. – 240 с.

54. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн // Речь. У 2 т. – М. : Педагогика. – 1989. – Т.1. − 488с.

55. Савченко Л. С. Формування комунікативної компетентності молодших школярів [Електронный ресурс] / Л. С. Савченко // 2016. – Режим доступу: http://klasnaocinka.com.ua/uk/article/formuvannya-komunikativnoyikompetentnosti-molodsh-2.html.

56. Савченко О. Формування у молодших школярів загальнонавчальних комунікативних умінь і навичок / О. Савченко // Початкова школа. – 2014. – № 10. – С. 6-10.

57. Славова, В. П. Формування і розвиток комунікативної компетентності молодших школярів [Електронний ресурс] / В. П. Славова // Режим доступу: http://osvita.ua/school/lessons_summary/edu_technology/34538/.

58. Стадник В.І. Культура мовлення : розробка уроку для учнів початкової школи / В.І Стадник // Розкажи онуку – 2003. – Травень (№14-15). – С. 33.

59. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. шк., 1977. – Т. 3. – 670 с.

60. Трунова В.Л. Мовленнєві ситуації як засіб формування комунікативних умінь / В.Л. Трунова // Початкова школа. – 1998. – № 7. – С. 25-27.

61. Українська мова. Буквар / О. Л. Іщенко, С. П. Логачевська // http://www.e-litera.com.ua/ukrainska-mova-bukvar-chastyna-persha/

62. Українська мова : підручник для 3 класу / М.С. Вашуленко, О.І. Мельничайко, Н.А. Васильківська. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2015. – 192с.

63. Українська мова : підручник для 4 класу / М.С. Вашуленко,

С.Г. Дубовик, О.І. Мельничайко / за ред. М.С. Вашуленка. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2015. – 192 с.

64. Хом’як І. Зв’язок у вивченні орфографії з іструктурними рівнями української мови : навч.-методич. посібник / І. М. Хом’як. – Острiг : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2011. – 124 с.

65. Хромченко, О. О. Формування комунікативної компетентності молодших школярів [Електронний ресурс] / О. О. Хромченко // Режим доступу: https://urok-ua.com/formuvannya-komunikatyvnoji-kompetentnostimolodshyh-shkolyariv/.

66. Шаповал О. Є. 30 найцікавіших завдань з української мови : розвиток мовлення / О. Є. Шаповал // Розкажіть онуку. 2006. Січень (№1-2). С. 48-5.

ДОДАТКИ

Додаток А

Завдання

(для діагностики критерію «лексичне значення слова»)

1. Серед слів у рядку підкресли близькі за значенням:

дорога, шлях, поле, траса, шосе, долина
веселий, жартівливий, потішний, радісний, приємний
гратися, розважатися, жахатися, забавлятися, бавитися

2. Допиши до поданих словосполучень, вжитих у прямому значенні, словосполучення, вжиті в переносному значенні:

каштанове листя – _____
весела дівчина – _____
гіркий перець – _____
сизий голуб – _____.

3. З'єднай стрілочками слова, близькі за значенням. Які слова залишились без пари? (підкресли їх)

старий	*сумний*
добрий	*давній*
похмурий	*лихий*
злий	*міцний*
меткий	*хороший*
голосний	*жвавий*

4. Добери до кожного ряду слів протилежні за значенням.

Ніч – _____
Захід – _____
Швидкий – _____
Говорити – _____
Добре – _____

5. Знайди слова, які звучать і пишуться однаково. Поясни, що означає кожне з них:

ВІДМІННИК
Йшов Іванко – вгору ніс,
він оцінки гарні ніс.

_____
_____
_____
_____

Додаток Б

Завдання

(для діагностики критерію «зв’язок слів у висловлюванні»)

Напиши твір-міркування «За що я люблю зиму».

Додаток В

Завдання

(для діагностики критерію «причино-наслідкові зв'язки»)

Опиши сюжетну картинку.

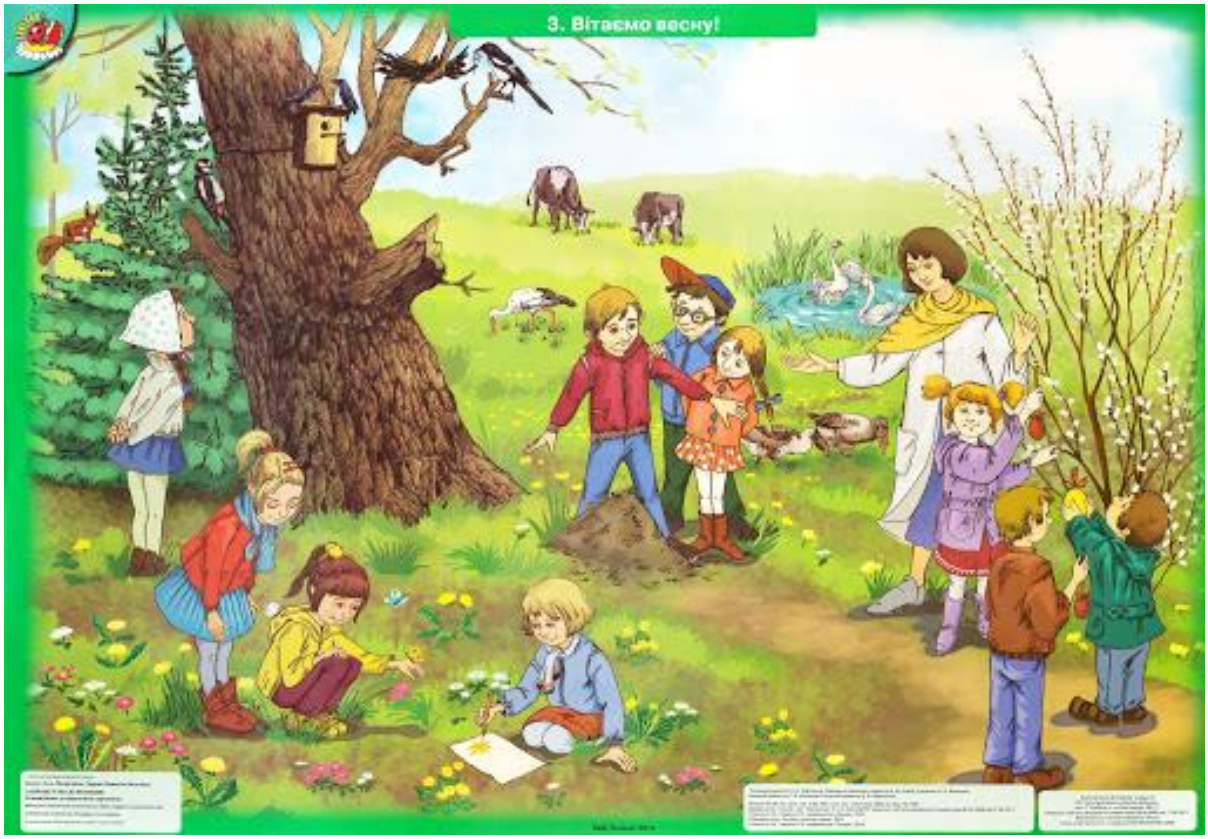
3. Вітаємо весну!

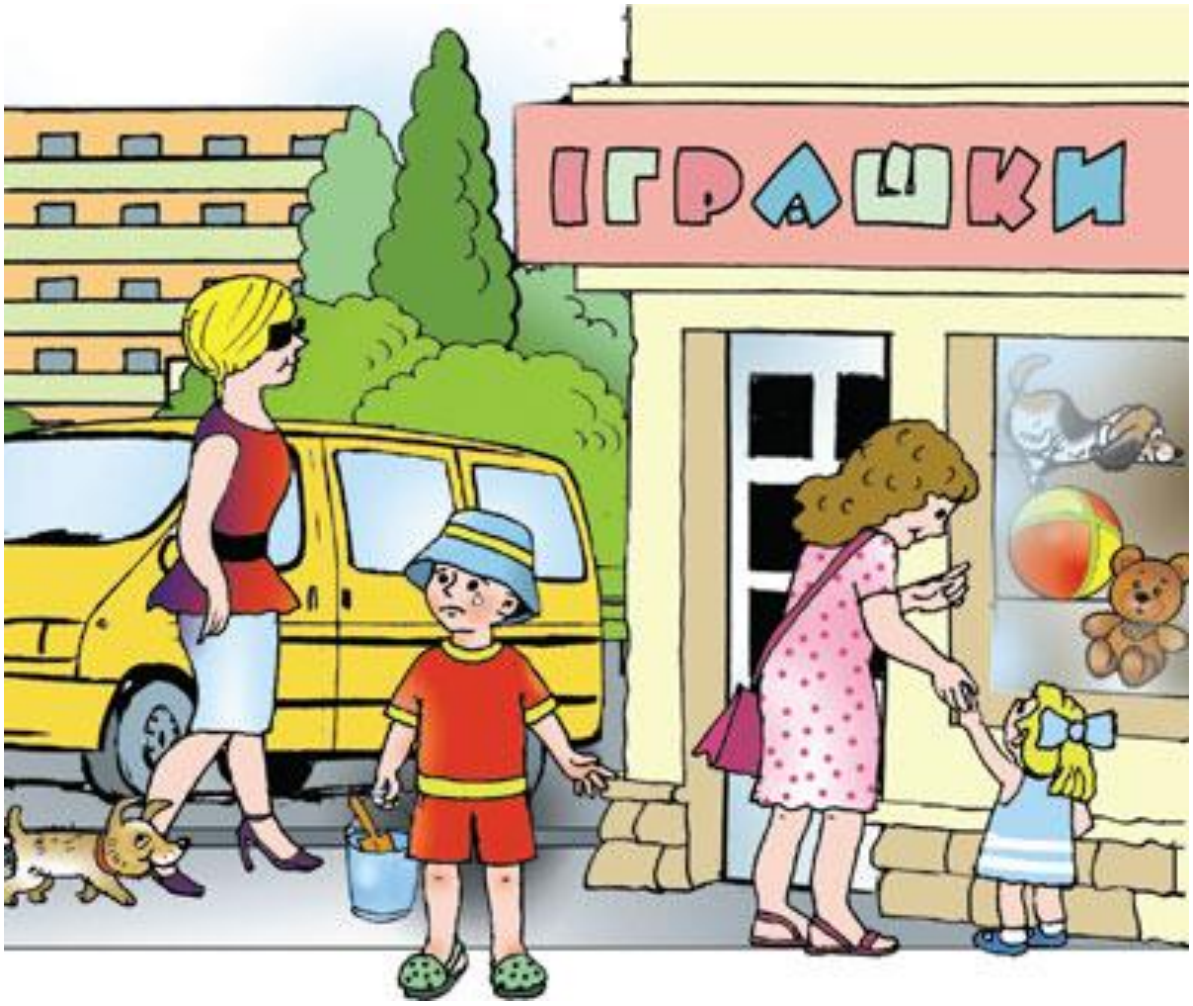
ІГРАШКИ

Додаток Г

Конспект уроку з української мови для 3 класу

Тема: Слова, що мають кілька значень. Багатозначні слова.

Мета: Ознайомити учнів з багатозначними словами; розширити уявлення про значення слів та їх вживання у мовленні; сприяти розвитку зв'язного мовлення учнів; виховувати почуття обов'язковості, любов до рідного краю, бережне відношення до природи.

Обладнання: підручник «Українська мова» для 3 класу, картки, картина «Зимовий пейзаж» Г. Кириченка, таблиця «Лексичне значення слова», тлумачні словники.

Тип уроку: комбінований урок

Очікувані результати: учні визначають належність слів до однозначних і багатозначних; оцінюють їх роль у тексті; користуються тлумачним словником.

Хід уроку:

І. Організація учнів до роботи

Запис на дошці

Вивчайте мову українську.
Дзвінкоголосу і чарівну,
Прекрасну, милу і чудову,
Як материнську пісню колискову!

- Гаслом нашого сьогоднішнього уроку будуть слова, записані на дошці. Прочитайте їх .

- Про що цей вірш? Яким настроєм перейнятий вірш? Як ви думаєте, до кого звертається автор цих рядків? *(Відповіді дітей)*

- Так, автор звертається до нас, учнів. Для чого потрібно вивчати мову? *(Відповіді дітей)*

- Знайдіть і зачитайте спонукальне речення у тексті. Надайте йому окличної інтонації. Перебудуйте це речення на розповідне.

- Якими словами поет характеризує рідну мову? *(Дзвінкоголоса, чарівна, прекрасна, мила, чудова)*

– Які ще, близькі за значенням слова можна дібрати для характеристики мови? *(Ніжна, милозвучна, красива)*

- Які слова роблять нашу мову красивою, веселою, приємною?

- Налаштуйте й ви свого сусіда по парті такими словами на дружну та плідну роботу на уроці.

ІІ. Актуалізація опорних знань учнів Перевірка домашнього завдання

1. Перевірка домашнього завдання

Вправа 80 стор.40

- Прочитайте складені прислів'я . Назвіть головні та другорядні члени речення. У якому з них є два однорідні присудки?

1.1. Робота на картках (2 учні)

Картка №1

Підкресли спочатку слова, вжиті в прямому значенні, однією лінією, а потім – в переносному двома лініями. З однією парою слів склади і запиши речення.

Золотий годинник – золоті руки.

Гостре слово – гострий ніж.

Гарячий погляд – гарячий камінь.

Залізна воля – залізна стріла.

Картка №2

Допиши до поданих словосполучень, вжитих у прямому значенні, словосполучення, вжиті у переносному значенні. Склади та запиши речення з однією парою слів.

Каштанове листя – каштанове волосся.

Весела дівчина – веселе літо.

Гіркий перець – гіркий урок.

Сизий голуб – сизий туман.

2. Словниковий диктант

Сьогодні, подвір'я, морозець, деньок, м'який, льотчик, сім'я, молодець, земля, прапорець.

Учитель

- На які групи можна поділити слова диктанту? *(На 3 групи: І-вживання знака м'якшення в кінці слів; ІІ- позначення м'якості приголосних перед о; ІІІ – вживання апострофа)*

- Яке слово зайве в словниковому диктанті? *(Земля)*

- Яка орфограма в цьому слові? *(Ненаголошений голосний в корені слова)*

- Підберіть декілька слів на дану орфограму *(Запис слів на дошці)*

3. Складання речень

- Складіть речення за картиною, використовуючи «зайве» слово диктанту. Запишіть. Встановіть зв'язок слів у реченні. *(Зима вкрила землю м'яким, білим снігом)*

- Чи є в речення однорідні члени речення?

ІІІ. Мотивація навчальної діяльності учнів. Повідомлення теми та мети уроку

Учитель

- Прочитайте текст на картках і поміркуйте з сусідом по парті, якого слова в ньому не вистачає

Текст

Наша планета …… . Вона велика і прекрасна. На ній є місце, де народились наші батьки, де живемо і ми. Це ….. наших предків, наша країна. Вона дорога нашому серцю. Родюча та щедра ….. моєї Батьківщини. На ній ми вирощуємо хліб – багатство нашого народу.

- Про що цей текст? *(Відповіді дітей)*

- Як названо нашу країну?

- Як називають людей нашої країни?

- Люди яких національностей живуть в нашій країні?

- Як ставляться один до одного?

Бесіда

- Україна займає територію від Чорного моря до лісів Полісся, від Карпатських гір до степових просторів Донбасу. А та місцевість, де ви народилися, проживаєте, ходите до школи, і є вашою Батьківщиною. Українці

люблять і бережуть свою землю. Минуть роки, ви станете дорослими громадянами чудової нашої країни. І де б ви не працювали, ви повинні любити свій рідний край, свій героїчний народ. Нехай ваша любов до Батьківщини буде такою, яка оспівується у віршах, піснях, про яку з гордістю говорять люди.

- Якого ж слова не вистачало в тексті ? Подумайте, чи одне і те ж воно називає?

Земля – планета

Земля - країна

Земля – ґрунт,

- Скільки ж значень має слово земля? *(Декілька значень)*

- Такі слова називаються багатозначними. Отож ми підійшли до вивчення нового про слово – про його багатозначність. Сьогодні на уроці ми і з'ясуємо, чи завжди слова мають тільки одне значення.

IV. Сприймання й усвідомлення учнями нового навчального матеріалу

1. Виконання вправи 81 (стор.40)

2. Ознайомлення з правилом на стор.41

3. Робота з таблицею

- Отже, в українській мові є слова, що мають одне значення (однозначні), і слова, які мають декілька значень(багатозначні)

4. Практична робота на картках(в групах) Робота з багатозначними словами

До кожного слова підібрати його значення. Скласти словосполучення.

І група

Ручка (дверна, кулькова, від портфеля)

Поле (футбольне, нива, в зошиті, зору)

ІІ група

Висока (температура, на зріст, ціна)

Хороші (успіхи, учні, роки)

Фізкультхвилинка

Встаньте, діти, посміхніться,

Землі нашій уклоніться
За щасливий день вчорашній.
Всі до сонця потягніться,
Вліво, вправо нахиліться,
Веретенцем покрутіться.
Раз присядьте, два присядьте
І за парти тихо сядьте.

V. Закріплення та узагальнення знань

1. Робота з тлумачним словником. Інструктаж роботи з тлумачним словником.

1.1. Виконання вправи 82 (стор.41)

Прочитайте казку. Перекажіть. Спишіть текст. Підкресліть слово, що має кілька значень. Виберіть із тлумачного словника значення, у якому вживається це слово.

- Що ж таке тлумачний словник? *(Відповіді дітей)*

Буває, що слово
Відоме давно,
А знає не кожен, що значить воно.
І тут у пригоді
Стає визначник
Скарбів наших мовних - …. (тлумачний словник).

1.2. Виконання вправи 83 (стор. 42) усно

Прочитайте текст. Перекажіть. Доберіть заголовок. Поясніть, користуючись довідкою, значення з якими вживається слово голова.

- Хто такий банкір? (Це власник, або керівник банку)

1.3. Робота зі словниковим словом. Гра « Асоціативний кущ»

- Це словникове слово, його написання слід запам’ятати.

- З чим асоціюється у вас це слово? (Скрудж Макдак, банк, гроші, вклад, багатство, відсотки, золото, каса).

Банкір

- Хто такий Скрудж Макдак? Хто створив цей мультфільм?

- Якою частиною мови є слово, банкір ?

- На що вказує це слово?

- Однозначне чи багатозначне це слово?

- Від іменника банкір утворіть споріднені слова (банк, банківський).

- Хто пригадає стійке словосполучення – фразеологізм, який пов'язаний з банківськими операціями. (Баш на баш міняти – здійснювати еквівалентний обмін).

Уведення словникового слова банкір у речення (складання та запис речень).

VI. Домашнє завдання

Коментар до домашнього завдання: вправа 84 на стор. 42 письмово.

І група – скласти речення зі словом земля, яке вживається в таких значеннях: планета, берег, город;

ІІ група - скласти римовані рядочки зі словом земля, яке вживається значеннях: планета, Батьківщина, ґрунт

VI. Підсумок уроку

- З якими словами ознайомилися на уроці?

- Що для вас було новим?

- Чому з'явилися у мові багатозначні слова?

Додаток Д

Лексико-семантичні вправи для формування точності й логічності мовлення

1. Знайти в тексті недоречно вжиті слова і замінити їх синонімами. Записати удосконалений текст.

а) Оленка приплenталась у гості до бабусі. Баба Марія жила в дерев'яній оселі над річкою. Радо зустріла бабуся онучку. Хороше в селі! За садом мчить струмок. Вода в ньому охайна, прозора. В лісі дівчинка дивилася за білочкою. У неї на кінчиках вух китиці.

(Приплenталась – прийшла, оселі – хатині, мчить – біжить, охайна – чиста, дивилася – спостерігала).

б) Дощ промайнув. Над голими деревами співають ворони. На мокрій стежині валяються віти. А під деревами барвисте листя всю землю запорошило. Це прибула осінь.

(Промайнув – пройшов, співають – каркають, віти – гілки, запорошило – застелило, прибула – надійшла, настала).

2. Вибрати і згрупувати слова, близькі за значенням.

Думати, кричати, спати, гадати, волати, міркувати, горлати, репетувати, роздумувати, бажати.

3. Які з поданих слів є зайвими?

(1-й синонімічний ряд: думати, гадати, міркувати, роздумувати; 2-й ряд синонімічний ряд: кричати, волати,горлати, репетувати).

(Зайві слова: спати , бажати).

4. Підкреслити в реченнях близькі за значенням слова.

- *Будь пильний, будь зіркий, стоокий.*
- *Студент вітер б є в холодні двері.*
- *Важкі свинцеві хмари облягли обрій.*
- *Бач, який ти, морозе, лихий та недобрий.*

5. Розташувати синоніми за зростанням розмірів.

а) Дрібний, маленький, мікроскопічний.

б) Гігантський, великий, велетенський .

(Мікроскопічний, дрібний, маленький. Великий, велетенський, гігантський).

6. Замінити одним словом вислови.

Рухатись пішки, іти чітко в ногу, іти дуже повільно, іти накульгуючи.

(Іти, крокувати, плентатись, шкутильгати).

7. Підкреслити слова, які звучать іронічно.

Сміятися, хихикати, реготати.

Упасти, повалитися, гепнутися.

Плакати, рюмсати, ридати.

(Хихикати, гепнутися, рюмсати).

8. До слів першої колонки дібрати синоніми зі слів другої і третьої колонок. Записати слова-синоніми в нові три колонки.

старий	*сильний*	*древній*
міцний	*давній*	*кортіло*
хотілось	*стальний*	*бажалось*

9. До поданих слів випишіть у одну колонку антоніми, а в другу – синоніми.

іти

тиша

веселий

сміятися

мокрий

Стояти, сумний, крокувати, реготати, спокій, плакати, шум, радісний, сухий, вологий.

10. Замінити слово іде **синонімом у кожному словосполученні. Що можна** сказати **про значення дієслова** *іде* **?**

Дощ іде, час іде, поїзд іде, урок іде, теплохід іде, сніг іде.

(Лє, минає, їде, триває, пливе, сипле).

Додаток Ж

Чайнворд «Синоніми»

Щоб розгадати чайнворд, потрібно до кожного даного слова підібрати синонім

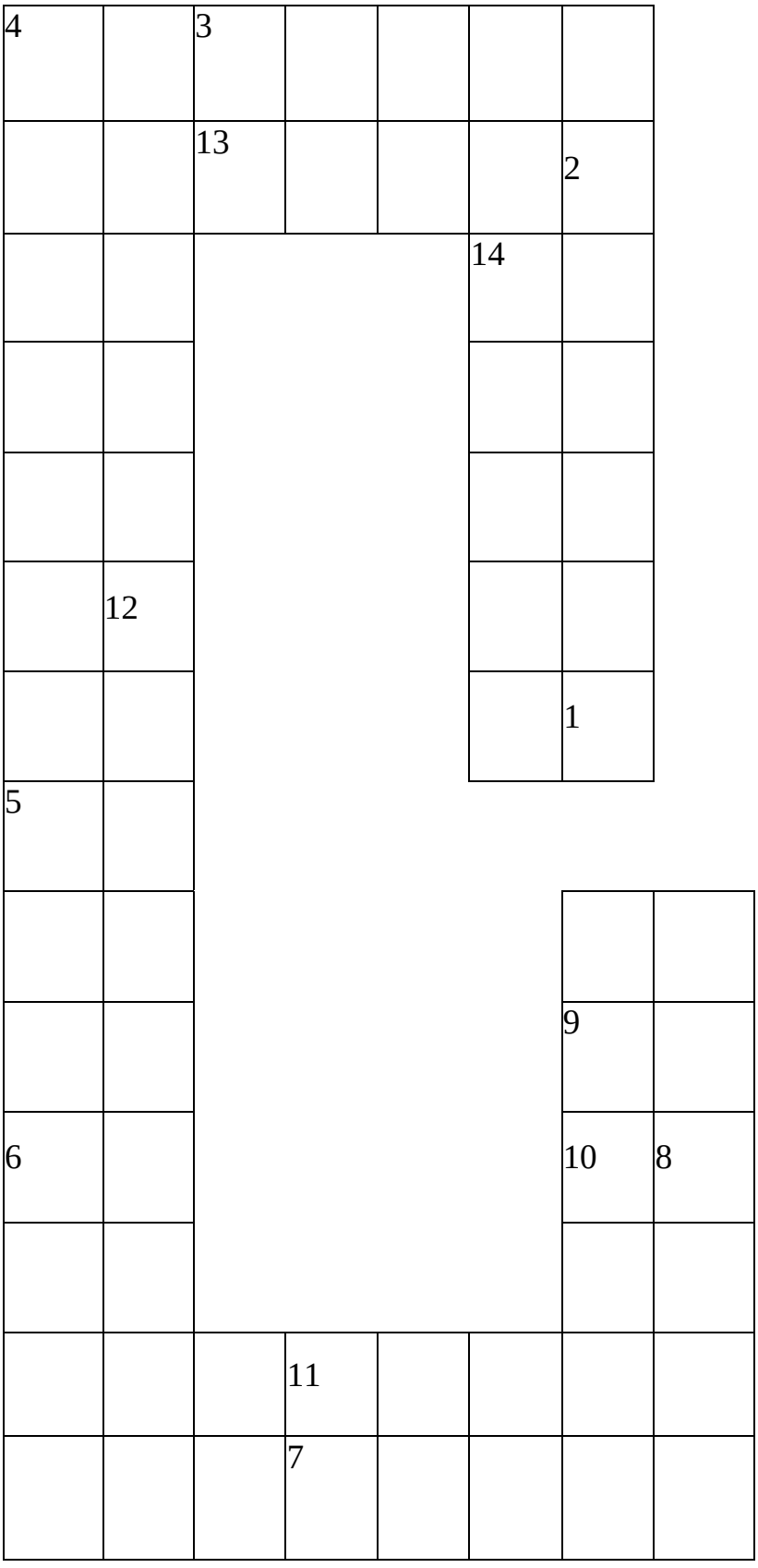

1. Бахча. 2. Поговір.
3. Проте. 4. Ощадливо.
5. Плугатар. 6.Газета.
7. Смуток. 8. Військо.
9. Балка.
10. Враз. 11. Турист.
12.Тавро. 13. Контур.
14. Богатир.

Відповіді:

1. Баштан. 2. Намова.
3. Але. 4. Економно.
5. Орач. 6. Часопис.
7. Скорбота. 8. Армія.
9. Яр. 10. Раптом.
11. Мандрівник. 12.Клеймо.
13. Обрис. 14. Силач.

Додаток З

Конспект уроку зв’язного мовлення (3 клас)

Тема: Твір-опис «Берізка»

Мета: Формувати у дітей вміння добирати найбільш влучні прикметники під час опису предмета. Розвивати зв'язне мовлення учнів. Виховувати любов до рідного краю, бережливе ставлення до природи. Розвивати спостережливість, уміння порівнювати, співставляти.

Обладнання: Малюнки, репродукції картин І. Левітана «Березовий гай», М. Глущенка «Березовий гай взимку», програвач, платівка із записом музики П. Чайковського «Пори року».

Хід уроку

1. Перевірка готовності учнів до уроку.

2. Мотивація навчальної діяльності, визначення теми та мети уроку

2.1. Робота над загадкою

У білій одежині цілий рік ходила,

Навесні зелений волос розпустила.

Кучері вмивала чистою росою.

Та й розвеселяла білою красою.

3. Актуалізація опорних знань учнів.

3.1. Вступна бесіда

Вчитель:

Красунею лісів називають берізку люди. Стрункa, з білою корою та тоненькими похиленими гілочками, вона завжди викликає у людей захоплення та радість. З давніх часів береза слугує символом всього найсвітлішого, уособленням юності, краси. *(Читання віршів про берізку).*

Вчитель: Слово «береза» латинською мовою звучить як «бетула» –тобто, білий колір. Багато пісень, віршів, оповідань складено про берізку, створено багато картин *(демонструє репродукції картин І. Левітана «Березовий гай» та М. Глущенка «Березовий гай взимку»).* У старовину про берізку співали, як про дерево, що виконує чотири справи.

– світ освітлювати;

– голос втихомирювати;

– хворих виліковувати;

– чистоту підтримувати.

Нараховується двадцять видів берези. В Україні на Поліссі поширена бородавчаста або плакуча береза. Живе береза 50 років. За 25 років вона виростає на висоту п'ятиповерхового будинку – на 10-20 метрів.

Цвіте береза в кінці квітня, на початку травня. її квіточки – скромні сережки.

З бруньок берези виготовляють ліки. Із гілочок роблять віники і мітли, з деревини – меблі, лижі. З березової деревини виготовляють також скипидар, оцет, дьоготь, березовий сік та різні поробки – хлібниці, кошики тощо.

Берізки саджають на честь знаменних дат, на знак дружби та солідарності між народами.

Берези є чудовими пам’ятниками воїнам, які загинули у роки війни.

Бачите, діти, як багато означає для нашого народу це дерево, тому берізки слід любити та оберігати.

3.2. Складання плану твору

План

1. Яке це дерево?
2. Який у берези стовбур, віти, листочки?
3. Яка берізка навесні, влітку?
4. Яка вона восени, взимку?
5. За що люди люблять і шанують берізку?

3.3. Лексико-стилістична робота

Берізка – стрункa, білокора, ніжна, тендітна, кучерява, молоденька.

Віти – тоненькі, гнучкі, довгі, тремтливі, золотаво-жовті.

Стовбур – високий, стрункий, білокорий, тонкий.

3.4. Орфографічна підготовка

Береза; берізка; берізонька; березняк; підберезник.

3.5. Складання усної розповіді (складають 2-3 учні)

3.6. Зачитування учителем творів

Берізка

Стоїть на узліссі струнка, білокора, тендітна берізка. Вона схожа на молоду дівчину, яка кружляє у хороводі. У берізки тоненькі гілочки, ніби дівочі коси звисають донизу. Біла кора з чорними цяточками. Особливо гарна берізка ранньою весною, коли на ній з'являються ніжні клейкі листочки. З давніх-давен люди люблять та шанують березу за її чарівність та корисні властивості.

3.7. Написання твору учнями (під музичний супровід)

3.8. Зачитування 2-3 творів, написаних учнями

4. Підсумок уроку.

Додаток К

Конспект уроку зв'язного мовлення (3 клас)

Тема: Твір за серією малюнків *«Врятували лелеку»*

Мета: Формувати в учнів уміння складати твір за серією малюнків. Розвивати вміння додержувати логічної послідовності речень у тексті. Виховувати бажання оберігати пташок, допомагати їм.

Обладнання: Малюнки, грамзапис, пісні на слова Д. Павличка «Лелеченьки» (або вірш), аплікації, загадки, скоромовки, лічилки, вправа 107.

Підготовча робота: Читання легенд, оповідань. Вивчення віршів, скоромовок, лічилок, загадок. Виготовлення аплікації.

Хід уроку:

1. Актуалізація опорних знань учнів.

Загадка

Які ноги, такий хвіст, по болоту ходить скрізь,

Хату на хаті має, жабам рахунок знає.

(Лелека)

Що це за птах? (вчитель показує малюнок).

Які ще є слова в нашій мові для назви цього птаха?

(Чорногуз, бусол).

Мотивація навчальної діяльності учнів.

2. Повідомлення теми і мети уроку

Розповідь вчителя

Цей красивий птах із сніжно-білим і чорним опереннням здавна живе біля житла людини. Довірливість, вірність тим самим місцям гніздування викликали в людей любов до лелек. З радістю зустрічають люди лелек навесні, коли ті повертаються до старих гнізд. Влаштовують їм спеціальні пристрої на дахах, деревах (колеса, борони, збиті дошки), щоб птахи оселялися тут. Лелеки є героями багатьох легенд, казок, пісень. Лелеки – символ вірності. Дорослі лелеки голосу не мають. Політ лелек плавний, величний.

Лелеки живляться жабами, мишами, ховрахами, комахами, особливо водяними.

Лелек всіляко треба оберігати й приваблювати. Не можна їх турбувати у гнізді. Є випадки, коли лелеки мостили гнізда на стовпах високовольтних ліній.

Учитель може використати легенди: «Лелека і гроно винограду», «Як лелеки дітей врятували».

3. Слухання грамзапису пісні «Лелеченьки»

4. Робота над твором

1. Ознайомлення зі змістом малюнків в підручнику, вправа 107, стор. 48 («Рідна мова», 3-й клас)

2. Бесіда за змістом малюнків

Учні розповідають зміст кожного малюнка. Вчитель за допомогою запитань уточнює розповідь учнів.

Малюнок 1

Кого побачили діти?

Чому лелека не полетів?

Малюнок 2

Куди діти принесли чорногуза?

Хто доглядав за пташкою?

Малюнок 3

Коли пташину випустили на волю?

Чому діти такі веселі?

5. Добір заголовка

6. Складання плану *(орієнтовно такий)*

План

1. Кого побачили діти?
2. Чому лелека не полетів?
3. Куди діти принесли чорногуза?
4. Хто доглядав за пташкою?
5. Коли пташину випустили на волю?
6. Чому діти такі веселі?

7. Фізкультхвилинка

Ходить бусол по воді:

Чап! Чап!

Лічить жабок по одній:

Хап! Хап!

Перелякані жабки:

Ква! Ква!

Пострибали під листки:

Раз! Два!

8. Усний переказ оповідання за планом

9. Хвилинка каліграфії

ЛлЛ, лЛл, ЛлЛ, лл, ЛЛ

Ла ли лм м ле лз лв лр

Лелека, липа, лан, Ліна.

10. Орфографічна підготовка

Учні добирають імена дітям: Юрко, Івась, Катруся.

Діти, вони, друзі.

11. Написання твору (орієнтовно)

Врятували пташку

Восени діти знайшли в кущах лелеку. У нього було поранене крило. Юрко, Івась і Катруся принесли пташку додому. Довго лікували вони чорногуза.

Взимку лелека залишився жити у своїх друзів. Діти годували його і напували свіжою водою. І лелека видужав.

Навесні лелеку випустили на волю. Хлопчики й дівчинка були дуже раді, що птах видужав.

12. Зачитування робіт

13. Підсумок урок.